नोंदणी क्रं. एफ.१६०९४(मुंबई)

महाराष्ट्र शासन
मराठी भाषा विभाग
राज्य मराठी विकास संस्था
एल्फिन्स्टन तांत्रिक विद्यालय, ३, महापालिका मार्ग,
धोबीतलाव, मुंबई - ४००००१ दूरध्वनी : (०२२) २२६३१३२५ / २२६५३९६६
संकेतस्थळ https://rmvs.marathi.gov.in इ-पत्ता rmvs_mumbai@yahoo.com

निवेदन

महाराष्ट्र राज्याचे सांस्कृतिक धोरण २०१० अंतर्गत मराठी भाषेतील प्रतिमुद्राधिकाराची (कॉपीराइटची) मुदत संपलेले दुर्मिळ ग्रंथ महाजालावर उपलब्ध करून द्यावे असे म्हटले आहे. त्यानुसार मराठी भाषा विभागाच्या आदेशाप्रमाणे (शासननिर्णय क्र. रासांधो १०१२/ प्र. क./२०१२/भाषा-३ दि. २८ मार्च २०१३) राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे असे ग्रंथ आणि नियतकालिके महाजालावर उपलब्ध करून देण्याचा प्रकल्प राबवण्यात येत आहे. त्याच बरोबर प्रतिमुद्राधिकाराच्या कक्षेत येणारी काही साधनेही प्रतिमुद्राधिकारधारकांची उचित अनुमती प्राप्त झाल्यास संस्थेद्वारे संगणकीकृत करून अभ्यासकांसाठी उपलब्ध करून देण्यात येत असतात.

सदर प्रकल्पांतर्गत **विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर** ह्या संस्थेद्वारे प्रकाशित करण्यात येणाऱ्या **युगवाणी** ह्या नियतकालिकाच्या अंकांचे संगणकीकरण करून ते सार्वजनिकरीत्या आणि विनामूल्य उपलब्ध करून देण्यासंदर्भात उपरोक्त संस्थेला आवाहनपर विनंती करण्यात आली होती.

सदर विनंती मान्य करून विदर्भ साहित्य संघाद्वारे सदर अंक संगणकीकरणासाठी उपलब्ध करून देण्यात आले. हे अंक सदर संस्थेच्या सहकार्यामुळेच आपल्याला संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध होत आहेत.

या अंकांच्या पीडीएफ प्रती आपण विनामूल्य उतरवून घेऊ शकता. असे करताना खालील सूचना लक्षात घेऊन त्यांचे पालन करावे.

१. सदर ग्रंथांच्या पीडीएफ प्रती या वैयक्तिक वापरासाठी विनामूल्य उतरवून घेता येतील तसेच इतरांनाही विनामूल्य देता येतील. पण कोणत्याही कारणासाठी त्याचा व्यावसायिक वापर करता येणार नाही.
२. सदर ग्रंथांचे दुवे इतरांना देताना त्यासाठी कोणतीही रक्कम आकारता येणार नाही.
३. पीडीएफ प्रतींवर असलेली राज्य मराठी विकास संस्था, मुंबई व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांची मुद्रा आपणास काढता येणार नाही.
४. आपल्या अभ्यासासाठी, संशोधनासाठी या सामग्रीचा उपयोग करताना आपण योग्य तो श्रेयनिर्देश केला पाहिजे.

वरील अटींचा भंग झालेला आढळल्यास कायदेशीर कारवाई करण्यात येईल.

स्पष्टीकरण : सदर सामग्री ही केवळ ऐतिहासिक दस्तऐवज म्हणून उपलब्ध करण्यात आली असून या सामग्रीतून व्यक्त होणारी मते, विचारसरणी इ. त्या त्या लेखक, संपादक इ. कर्त्यांची आहे. त्यांपैकी कोणतेही मत, विचारसरणी इ. यांचा पुररस्कार महाराष्ट्र शासन, मराठी भाषा विभाग, राज्य मराठी विकास संस्था व विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर यांपैकी कुणीही करत नसून त्या त्या मताचे वा विचारसरणीचे दायित्व उपरोक्त विभागांवर/ संस्थांवर असणार नाही.

सदर अंक केवळ अभ्यासकांच्या सोयीसाठी संगणकीय स्वरूपात उपलब्ध करण्यात येत असून अंकांतील सामग्रीचे (लेखन, मांडणी, छायाचित्रे, रेखाचित्रे इ.) प्रतिमुद्राधिकार त्या त्या लेखकांकडे अथवा प्रकाशकांनी त्या त्या वेळी केलेल्या व्यवस्थेनुसार आहेत ह्याची नोंद घेण्यात यावी. त्या सामग्रीसंदर्भातील कोणतेही अधिकार वा दायित्वे राज्य मराठी विकास संस्था, मराठी भाषा विभाग किंवा महाराष्ट्र शासन ह्यांच्याकडे असणार नाहीत.

अनुक्रमणिका

मराठीचा विकास : महाराष्ट्राचा विकास

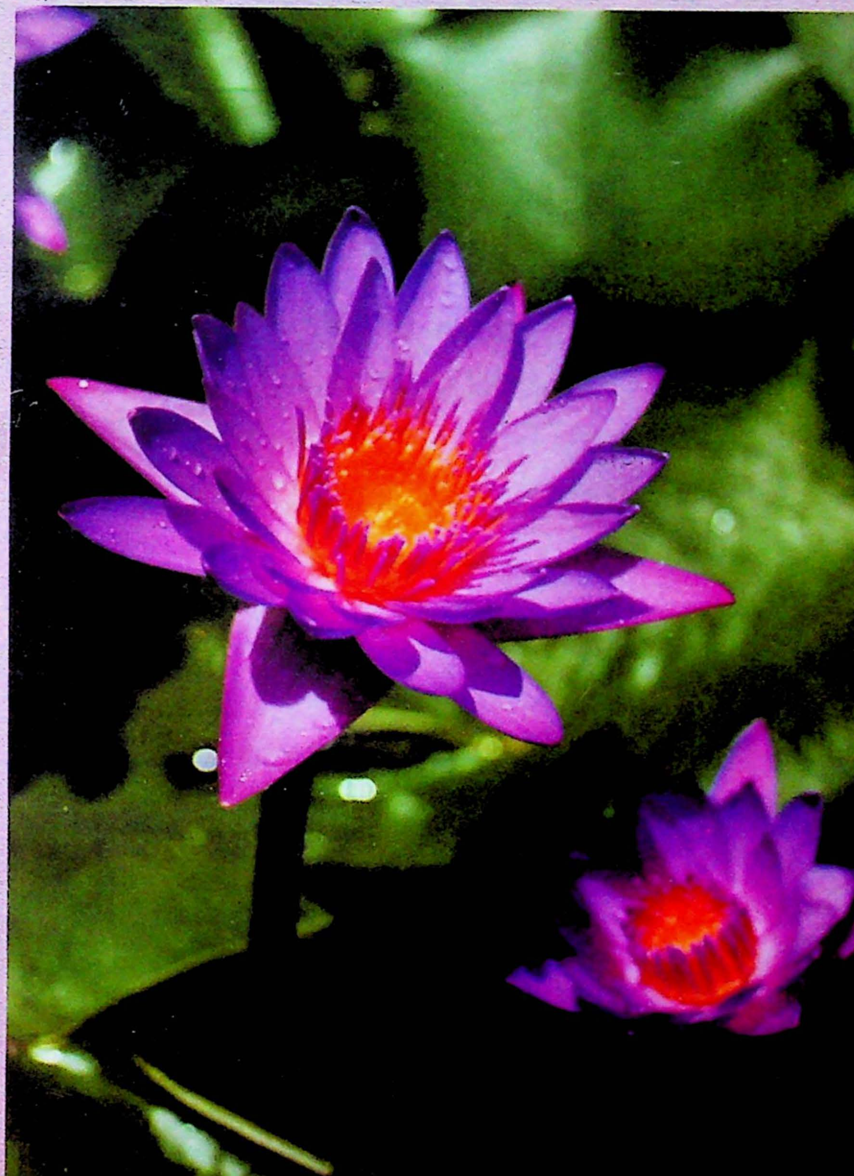
राज्य मराठी विकास संस्थेद्वारे
संगणकीकृत

विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र

युगवाणी

ए./ मे / जून
२००२

मूल्य २५/- रु.

अनुक्रमणिका

विदर्भ साहित्य संघाचे मुखपत्र

युगवाणी

एप्रिल - जून २००२ वर्ष ५३ वे
अंक -५३; ४ ते ६ मूल्य : पंचवीस रूपये

प्रकाशक
सरचिटणीस,
विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर - १२
मुखपृष्ठ
शैलेश देशपांडे
अक्षर जुळवणी
श्री गजानन एन्टरप्राईजेस, नागपूर
मांडणी / मुद्रक
स्पार्क असोसिएटस्, नागपूर.

संपादकः डॉ.सुलभा हेर्लेकर
कार्यकारी संपादक केशव जोशी

संपादक मंडळ : डॉ. शोभा कुंभे,
डॉ. श्यामला मुजुमदार,
डॉ. किशोर सानप, प्रा. धनराज डहाट,
प्रा. अशोकथोरात, प्रा. तिर्थराज कापगते,
प्रा. दिलीप अलोणे

अनुक्रम

कविता दशकाची सौ. शुभांगी पातुरकर /३
पंखात रुतलेला काटा सौ.ज्योती मोहन पुजारी /२०
मुक्तिबोधांची कादंबरीत्रयी एक मूल्यमापन डॉ. रवींद्र शोभणे /२८
ऋतु संक्रमणाचा रेखा बैजल / ४८
कविता /५६
अमृतपुत्री अनुवाद - सविता ओगीराल/६४
झाडाने आतल्या आत जळावे डॉ. सुलभा हेर्लेकर/७०
'पागोरा':बहुमुखी गुणवत्ता-विश्वास वसेकर/७३
कार्यवृत्त/७७

पत्रव्यवहाराचा पत्ता
संपादक,
'युगवाणी'
विदर्भ साहित्य संघ,
सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक
सिताबर्डी, नागपूर - १२
दूरध्वनी ५२३९२९

अनुक्रमणिका

संपादकीय

विदर्भातला उन्हाळा आणि साहित्याचा पाऊस! नवीन नवीन कथाकार, कवी आपल्या प्रतिभेच्या कुवतीनुसार लेखन करतात. त्यातलेच पुढे काही वैशिष्ट्यपूर्ण लेखक म्हणून नावारूपाला येतात. युगवाणीने असे लेखक, कवी दिलेले आहेत. जुन्या नव्यांचा संगम आणि जुन्याला आपलेसे करत नवीन अभिव्यक्ती करणे हे तर सिद्धहस्त लेखकाचे कामच आहे. मराठीतले साचलेपण दूर व्हावे म्हणून अनुवादाचे काम बऱ्याच लेखकांनी हाती घेतले आहे. जितके इतर भाषेतील साहित्य मराठीत येईल तितकी मराठी भाषा समृद्धच होईल.

ललित, कविता, कथा, पुस्तकपरीक्षणे या सर्वांचा एक छोटेखानी ऐवजच या अंकात एकत्रित केला आहे. रेखा बैजल, विश्वास वसेकर, वसंत पाटील, शुभांगी पातुरकर यांच्या लेखांबरोबरच विदर्भातील कथालेखिकांच्या कथाही दिलासा देणाऱ्या आहेत. बंगाली कथेचा अनुवाद सविता ओगीराल यांनी केला आहे. या सर्व नवीन कवी व लेखकांनी केलेले लेखन म्हणजे युगवाणीचा नवीन शोधच आहे.

हा उन्हाळा सर्वार्थानी लक्षात राहील तो कै.दुर्गाबाई भागवत आणि शांताबाई शेळके यांच्या निधनाच्या बातमीमुळे! देहाच्या पायघड्या घालून आयुष्यातला प्रत्येक क्षण त्यांनी ज्ञानासाठी, लेखनासाठी वेचला. जगतां जगतांच मृत्युलाही सहज कवेत घेतलं एखाद्या कवितेसारखं! खऱ्या अर्थांनी दोघीही एकेकट्याच जगल्या. पण भोवती मात्र माणसांचे कुंपण घालून!

माणसाला 'माणूस' बनवणाऱ्या शक्तीचा शोध घेत राहिल्या दूर्गाबाई अखेरपर्यंत! गर्भश्रीमंत साहित्याचा एक ऐसपैस पदरच रसिकांभोवती त्यांनी पसरला होता. तर शांताबाईंनी आपल्या गीतांमुळे एक स्वरांची सुरेल बंदीशच रसिकांना दिली होती. या दोघींच्याही जाण्यामुळे संपूर्ण साहित्यक्षेत्रात आणि विशेषतः स्त्रियांना एक आशीर्वादाचा 'आजी ' पणाचा हातच पोरका झालेला जाणवतो. म्हणूनच 'युगवाणी' चा पुढचा अंक हा दुर्गाबाई आणि शांताबाई विशेषांक असणार आहे. त्यांना 'युगवाणी' तर्फे मनःपूर्वक श्रध्दांजली!

-सुलभा हेर्लेकर

अनुक्रमणिका

काव्य व काव्यशास्त्राचा गेल्या अनेक वर्षांचा इतिहास पाहिला तर कवितेतील आशयाचे स्वरूप कालमानाप्रमाणे बदललेले दिसेल. काव्यविषयक तपशील बदललेले दिसतील तसेच अभिव्यक्तिरीत आणि अभिव्यक्तिविशेष बदललेले दिसतील. पण माणसाचे भावबंध आणि अभिव्यक्तीची तत्त्वे बदललेली दिसणार नाहीत. कारण माणसाचे स्थायीव्यभिचारी भाव बदललेले नाहीत. कारण रती व जुगुप्सा , हास्य व शोक, उत्साह व क्रोध, विस्मय व भय इ. ची प्रचिती आजही तशीच राहिलेली आहे. वेगवेगळ्या कालखंडात वेगवेगळ्या स्थायिभावांना महत्व आले आणि तेच साहित्यातून विशेषतः काव्यातून प्रकर्षाने प्रकटले. उदाः- मर्ढेकरपूर्व काळात म्हणजे रोमँटिक कवितेच्या काळात प्रेम-विस्मय - उत्साह या स्थायिभावांना अवसर देणारे काव्य निर्माण झाले तर मर्ढेकरोत्तर काळात क्रोध ,भय ,जुगुप्सा इत्यादींनी कविता व्यापिली.

अभिजात वाङ्मयाच्या कालखंडात स्त्रीपुरुष प्रेमसंबंधातील स्वाभाविकता मोकळेपणाने पण संशयरीतीने व्यक्त झालेली दिसते. मधल्या कालखंडात तिचा स्वर दबका झाला होता. आज पुन्हा दडपणे -बंधने नाहीशी झाल्याचे जाणवते. प्रेमभावनेच्याही पुढे जाऊन वासना -तृष्णा आज कवितेत थैमान घालत असल्याचे दृश्य दिसते.

समीक्षेच्या क्षेत्रातही निरनिराळे साहित्यविषयक दृष्टिकोन तसेच निरनिराळ्या वाद संकल्पनांचे अस्तित्व जाणवते. उदाः- स्त्रीवादी समीक्षा, शैलीलक्ष्यी समीक्षा आदिबंधात्मक समीक्षा इ. तसेच मार्क्सवाद अस्तित्ववाद इ. विचार काव्यक्षेत्रात प्रभाव गाजविताना दिसतात.

कविता समीक्षणाची पारंपारिक परिभाषा देखील आज बदललेली दिसते.पूर्वी काव्याचे रसग्रहण करताना, ओज,माधुर्य,प्रसाद इ. गुण उपमादी अलंकार , व्यंजकता वक्रोक्ती इ. ची चर्चा केली जात असे. आज रचनाबंध, संरचना, चिन्हरूपता

"कविता दशकाची"

(१९९० ते २००० या दशकातील मराठी कवितेचा अभ्यास)

सौ. शुभांगी पातुरकर

अनेकार्थकता,प्रतिमा इ. पाश्चात्य संकल्पना सर्रास रुळलेल्या दिसतील.

असे तपशील बदल काव्यक्षेत्रात ढोबळमानाने दिसत असले तरी डॉ. द. भि. कुळकर्णी यांनी वर्णिलेल्या दोन परंपरा आजही स्पष्टपणे दिसून येतात. अभिजात आणि रोमँटिक किंवा वस्तूनिष्ठ व आत्मनिष्ठ कवितेचा प्रवाह कमी अधिक प्रमाणात सर्वकालांत अखंडपणे झुळझुळतांना दिसणार आहे. काव्याचे आविष्कारक(expressive) कथनपर / निवेदनपर (narrative) असे दोन प्रकार राहणारच आहेत.

अर्वाचीन मराठी कवितेच्या प्रांतातील आशयाभिव्यक्तीच्या अंगाने ,समीक्षेच्या अंगाने झालेल्या या फेरबदलांच्या वा साम्यभेदांच्या पार्श्वभूमीवर १९९० ते २००० या कालखंडातील मराठी कविता अभ्यासणे हा प्रस्तुत निबंधाचा विषय आहे.

गेल्या दशकातील कवितांचा अभ्यास हा प्रातिनिधिक कवींच्या स्वरूपात केलेला असून तो प्रवृत्तिविशेषांच्या संदर्भात नोंदविलेला आहे. या कालखंडातील कवितांचा हा आशयकेंद्री अभ्यास आहे.

या दशकात वसंत बापट , मंगेश पाडगावकर , कुसुमाग्रज, इंदिरा संत, शंकर रामाणी, म.म. देशपांडे असे विख्यात कवी आहेत. वामन निंबाळकर , यशवंत मनोहर, श्रीधर शनवारे, नारायण कुळकर्णी कवठेकर, नामदेव ढसाळ, सतीश काळसेकर असे प्रस्थापित कवी आहेत. अरुण कोलटकर , मनोहर ओक, वसंत आबाजी डहाके, चंद्रकांत पाटील, भालचंद्र नेमाडे, वसंत गुर्जर असे सिनिक - कवी आहेत. याशिवाय विलास सारंग, गुरूनाथ धुरी, वि.ज. बोरकर, शरद साटम, इंद्रजित भालेराव, निरंजन उजगरे, हेमंत जोगळेकर, अशोक नायगावकर, फ.मु. शिंदे, यशवंत मनोहर, उत्तम कोळगावकर, विठ्ठल वाघ, शिवा राऊत, वसंत सावंत, दत्ता हलसगीकर, महावीर जोंधळे, भगवान ठग, श्रीपाद भालचंद्र जोशी, सुधाकर गायधनी,इ.नवे जुने कवी आहेत तसेच प्रभा गणोरकर, नीरजा , अरूणा ढेरे, मल्लिका अमरशेख,अनुराधा पाटील,मीना प्रभू, रजनी परुळेकर, हेमा लेले, सुलभा हेर्लेकर, प्रतिमा इंगोले, प्रज्ञा लोखंडे, अश्विनी धोंगडे , आसावरी काकडे, ज्योती लांजेवार , संजीवनी बोकील, इ. स्त्री कवयित्रींचा मोठा विभाग आहे.

मर्ढेकरोत्तर कविता १) अस्तित्ववाद २) मार्क्सवाद ३) स्त्रीवाद, ४) दलितवाद यापैकी कोणत्या तरी एका लेबलखाली प्रकटताना दिसते.या दशकातील कविताही याला अपवाद नाही. या चार विचारप्रवाहांनी या कालखंडातील कविता व्यापून टाकलेली आहे.

याला अपवाद वसंत बापट, कुसुमाग्रज, मंगेश पाडगावकर इ. कवींचा. वसंत बापट यांचा 'रसिया ' (१९९३) हा संग्रह गेय लावण्यांचा आहे तर मंगेश पाडगावकरांचा

'नवा दिवस' (१९९३) हा संग्रह १३ ते १६ वयोगटातील मुलांसाठी आहे. कुसुमाग्रजांचा 'मारवा' (१९९९) देखील यापैकी कोणत्याच एका गटात मोडत नाही.

"जाता जाता गाइन मी

गाता गाता जाइन मी

गेल्यावरही या गगनातील

गीतांमधुनी राहिन मी" असे रसिकांना परिचित असे आश्वासन त्यांनी या अखेरच्या संग्रहातून दिलेले आहे.

दुसऱ्या महायुध्दाने केलेली मानव्याची होळी , संस्कृतीची वाताहत आणि त्यातून आलेले उदासपण मर्ढेकरांच्या कवितेने फार प्रभावीपणे व्यक्त केले. मर्ढेकरांचा हा प्रभाव नंतरच्या सर्व दशकातील कवींवर कायम राहिला. अस्तित्ववादाचे हे नवे भान मराठी कवितेला आले आणि मराठी कविता परंपरेपासून सुटली -तुटली. परात्म जीवनाचा - अतृप्त वासनांचा स्वैर विलास कवितेतून मुक्तपणे प्रकटू लागला. औचित्याच्या उरल्यासुरल्या कल्पनाही मर्ढेकरांनंतर निकालात निघाल्या. सतीश काळसेकर , मनोहर ओक, अरुण कोलटकर यांनी महानगरीय जीवनाची व्यथा तितक्याच भणंगपणे ,तुच्छतापूर्ण शब्दात सांगण्यास सुरुवात केली. आदिम प्रेरणांचे रांगडे दर्शन, पाश्चात्य संकल्पनांचा मुक्त वापर, सतत मृत्युसान्निध्य, ग्राम्य शब्दकळा बंडखोर वृत्ती आणि प्रस्थापित व्यवस्थेविरूद्धच्या हेटाळणीचा कडवट सूर, हे सर्व या अस्तित्त्ववादी कवितेचे स्थायिभाव होऊन राहिले.मर्ढेकरांच्या तिरकस अभिव्यक्तीमागे मानव्याबद्दल त्यांना वाटणारी अथांग करुणा होती हे लक्षात न घेता मर्ढेकरांच्या शब्दशैलीचे अनुकरण मराठी कवितेत सर्रास रुळले. संज्ञाप्रवाहाच्या नावाखाली निरर्थक बडबड आली.दुर्बोधतेच्या नावाखाली अर्थहीनता लपविल्या गेली. संवदेनशून्यता,अमानवीपणा, क्रौर्य, वासना, स्त्री देहाचा बाजार, धर्मभावनेचे हिडीस रूप, भ्रष्टाचार, बाजारीकरण हे विषय सर्वमान्य झाले. फ.मु.शिंदे यांच्या 'मिथक' (२०००) मध्ये 'मायबहिर्णीचे अभंग' आहेत.

"विश्वंभर पाहे

वासनेचे युध्द

जगा नाही शुध्द

धनापुढे" (पृ.३२)

असा मर्ढेकरांच्या अभंगांचा प्रभाव आहे. त्यांचे 'निंबोणीचे अभंग' ही (पृ.३५) असेच आहेत. हे मर्ढेकरांचे चांगले अनुकरण आहे.मात्र बहुतेक कवींना आशयाभिव्यक्तीचे

अनुक्रमणिका

हे शिवधनुष्य पेलणे शक्य नसल्यामुळे विक्षिप्त, चमत्कारिक खुळी वाटावी अशी कविता या दशकात प्रामुख्याने प्रकाशित झाली. नवा विचार, लक्षात राहणाऱ्या ओळी, या कवितेत कुठेच नाहीत. असभ्य आणि अतार्किक वर्णने व लिंगवाचक शब्दांचा सुळसुळाट या कवितेत आहे. यातही पुनः पुनरुक्ति व तोचतोपणा आहेच. आणि दुर्बोधता हे तिचे प्रमुख लक्षण आहे. उदाः भगवान ठग यांच्या 'वाळवीची कुळे' (१९९७) या कवितासंग्रहातील 'शंका'(पृ. ३५) ही कविता

प्रलय गर्भार आहे
आणि मी जननेंद्रियाच्या त्वचेवरील उर्जा
मोरांना व्याजाने देण्यात गर्क
झालो आहे.
प्रचंड ताकदीने हे काळाचे चक्र, मी
लोटत आहो....
मातीने माखलेले माझे पाय
पृथ्वीला पाडत आहेत भेगा.
वर्तमानाच्या संतरजीवर सांडलेले रतीकण
वेचणाऱ्या युवतींचे तकतकीत रसाळ देह
चंद्राच्या किरणांनी
उजळून निघाले आहेत.

ही कविता निव्वळ गद्यमयच आहे असे नसून ती अकाव्यमयही आहे. प्रतिकात्मता म्हणावी तर प्रतीके दुर्बोध नसून अर्थहीन आहेत. सूचकता,व्यंजकता हे काव्याचे गुण आहेत ही बाब ही कविता विसरली आहे. भगवान ठग यांचीच 'कौमार्याचे वाळवंट' (पृ.१७) ही कविता देखील अशीच आहे.

मैथुनात मग्न झालेत
सृष्टीतील जीव,
अक्षरांच्या निर्मितीत
मरून पडतात ऱ्हस्वदीर्घ
पापणीच्या पंखावर साचलेलं
विचारांचं तळं तुडुंब भरतं

आणि आभाळावर साकळतात

तमाचे थेंव ''

असे हा कवी म्हणतो. अर्थशोधाचा प्रयत्न इथे फोल ठरतो. इथे प्रवृत्तिदोष दाखविणे हा.हेतू आहे. कवीदोष दाखविणे हा नाही. संतकवींनी देर्खाल आध्यात्मिक अर्थाने भरलेले 'कूट'अभंग रचले. रोमँटिक कवींची गूढगुंजनपर कविताही प्रसिध्द आहे. मात्र या नव्या दुर्वोधतेवावत काय म्हणावे ? आपली रसिकता तोकडी पडते की आपल्या आकलनक्षमतेला मर्यादा आहेत? हे समजेनासे होते.

शिवा इंगोले यांची एक कविता उधृत करीत आहे. त्यांच्या 'चिंतनसूर्य' (१९९४) या संग्रहात ती आलेली आहे. (पृ. २९)

'माझा पहिला मित्र लोपेज,
तू माझ्या केविनमध्ये वसला होता
तेव्हाची गोष्ट
आपण समुद्र हलवू
आपण पर्वत हलवू
आणि एका ज्यूच्या हातावर
त्यांच्या देशाचा नकाशा काढू!
तीच गोष्ट
तू म्हणाला होतास
वाळवंटात पाण्याच्या विहिरी खोदू'
लोपेज
तू ज्यूंच्या रक्ताचा नवा नकाशा
माझ्या डोळयांना दाखविलास
लोपेज,
तुझे रक्ताळणे मला भोवळ आणते
नि तुझी नजर मला नजर देते
तसा तुझा-माझा नकाशा एकच
तुला चिणले काळया दिवसात त्यांनी
तसा मीही

लोपेज,

तूं माझा पहिला मित्र

माझ्या केबिनमध्ये बसला होता

तेव्हाची गोष्ट

तुझे ख्रिसमसचे किंवा माझे तुकारामाचे वगैरे वगैरे.....

आणि दिवस बुडाला होता, तेव्हांची गोष्ट."

इथे नारायण सुर्व्यांच्या 'नेहरू गेले तेव्हाची गोष्ट ' ही कविता आठवते. गद्यसदृश असूनही ती कविता प्रवाही आणि लयबद्ध आहे. आशयघनता आणि तिचा बहुपेडीपणा आठवणीत रहावा असा आहे. 'नेहरू गेले' या घटनेचे सगळे परिणाम, भावावस्थेतील बदल , सुर्व्यांनी त्या कवितेत फार ताकदीने शब्दबध्द केले आहेत. नेहरू गेले या पार्श्वभूमीला सुर्व्यांच्या प्रतिभेने दिलेले परिमाण फार मोठे आहे. त्यांच्या अंतरगांचे ते प्रकटन आहे. कविता म्हणजे कवीचे आत्मचरित्रच असते. आपले जीवन व जीवनविषयक जाणिवा यांना भाषारूप देणे हे त्याचे काम असते. सुर्व्यांनी इथे ते किती चोख केले, याचा पुरावा म्हणजे ही कविता आहे.

शिवा इंगोले यांचीच 'स्त्री ' (पृ.३७) ही कविताही अशीच आहे.

इथे पहिले कडवे असे आहे,

"तिच्या गालावर गुलामखुणा

अमावस्या आली प्रकाशपुरात

तशा

तिची क्षणभर हसलीत नग्नस्तने

माझ्या ओठावर

इथपर्यंत ठीक आहे. पुढे,

"पावले उजेड शोधताहेत तमगुंफेत

आदि - अनादीच्या प्रचारशाळेकडे ते निघालेत

ती विंचरते अवहेलना

ती माळते केसात कुतुबमिनार

ती वणवणते स्वतःच्याच पायात

मग मी स्वतःहून उजाडू काय?

अनुक्रमणिका

तिच्या भोगांचे माहेर होऊ काय?
ती आली अनाहूत
व्यथांचे हुंदके दावत
मग ती विश्वव्यापून गहिवरली
तिचे मावळते स्तनाग्र
स्वतःच चोळत वसली
एका घोड्यावर थुंकून
काळी प्रार्थना म्हणू लागली."

इथे उजेड,प्रचारशाळा,कुतुबमिनार, या नेमक्या कशाच्या प्रतिमा आहेत याचा उलगडा होत नाही. दुर्बोधता वा धूसरता समजून घेता येते. मात्र अर्थहीनता घेता येत नाही. कवीचा व्यक्तिगत अनुभव कवितेचा विषय होऊ शकतो हे मान्य.किंवहुना अनुभवाची मुखरता हीच कविता असेही समजू. मात्र संज्ञाप्रवाही आडवळणांचा अतिरेक कवितेतील सगळे काव्यच हरवून टाकतो. कवितेमध्ये काव्यमयता असते हेच या दशकातील कवी विसरून गेले आहेत असे वाटते. कवितेतील कोवळेपणा , ताजेपणा, हळूवारपणा, गोडवा लुप्त झालेला आहे. तर्काच्या, विचारांच्या सैन्याने कवितेतील भावानुभवांचा प्रांत वळकावला आहे. भाव्यकाव्याला तेथून हुसकावून लावले आहे.

यथोचित प्रकटीकरणासाठी पारंपारिक वृत्ताचा, जातिरचनेचा अडसर जाचक ठरू लागल्याने मुक्तछंदाचा तुलनेने सुकर मार्ग नवकवींनी अवलंबिला. आशयघन कविता सकसपणे व विनासायास मुक्तछंदात प्रकटेल असे त्यांना वाटत होते. पण मुक्तछदांच्या सर्रास प्रचाराने कवींची चांगली सोय झाली असेच म्हणावे लागेल. मुक्तछंदासारखा सोपा, सुटसुटीत छंद हाताशी असल्यानंतर मराठी कवितेच्या संचिताचे व सामर्थ्याचे दर्शन या दशकातील कवितेतून घडते कां ? विसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकातील महाराष्ट्राच्या सामाजिक, राजकीय, सांस्कृतिक, बौध्दिक चलनवलनाचे दर्शन या कवितेतून घडते कां? याचा शोध घेऊ गेलो तर बरेचसे आशावादी चित्र समोर येते. अभिव्यक्तीरीत, शव्दकळा, लय, इ. काव्यगुणांच्या पलीकडे जाऊन ही कविता तपासली तर अवतीभवतीच्या घडामोडींचे पडसाद तिच्यात स्पष्टपणे ऐकू येतात. डॉ. ईश्वर नंदपुरे हे विद्रोही कवी आहेत. ६ डिसें. रोजी घडलेल्या अयोध्येतील वादग्रस्त वास्तूच्या पतनाविषयी त्यांची प्रतिक्रिया त्यांनी आपल्या 'सहा डिसेंबर' या कवितेत फार प्रभावीरीत्या मांडली आहे. ('कोंडमारा' १९९७) सहा डिसेंबर हा बाबासाहेब आंबेडकरांचा निर्वाणदिन. मानवमुक्तीचा,

अनुक्रमणिका

मानवतावादाचा संदेश देणाऱ्या या महामानवाची आठवण ठेवण्याचा हा दिवस दुसऱ्याच एका कारणासाठी गाजतो या विषयी कवीला वाटणारी खंत कवितेत व्यक्त झाली आहे.

तसेच नारायण कुळकर्णी कवठेकर यांच्या "मागील पानावरून पुढे सुरू" (१९९७) या संग्रहात देखील उपरोधिक शैलीत केलेली तिरकस राजकीय भाष्ये आहेत. त्यांच्या 'अवयव '(पृ. १) या कवितेत ते म्हणतात -

"नाक - घासण्यासाठी
माथा - रगडण्यासाठी
गुडघे - टेकण्यासाठी
हात - पसरण्यासाठी
जीभ - चाटण्यासाठी
दात - करकरण्यासाठी
ओठ - पुटपुटण्यासाठी"

ही सगळी लाचारी आजच्या समाजाचे प्रातिनिधिक चित्र आहे. ही वस्तुस्थिती आहे. तिच्यावर केलेले भाष्य पुरेसे भेदकही आहे.

भगवान ठग यांच्या 'अनर्थ' (१९९१) मध्येही राजकीय परिस्थितीवर टिप्पणी आलेली आहे. अण्वस्त्रविषयक संहार, भावी विनाश युध्दखोर जग, चंगळवादी संस्कृती , मदांध सत्ताधीश, निर्घृण रक्तपात आणि हतबल सामान्य माणूस ही सर्व व्यथा या कविता मांडताना दिसतात.

श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांच्या "सळाळ आणि सळाळ नंतर" (१९९८) या संग्रहातील कवितांत चालू परिस्थिती प्रतिबिंबित झालेली आहे. त्यांच्या 'वटहुकूम' (पृ.८९) कवितेत घरापर्यंत बाँबचे तुकडे येऊनही राज्यात मात्र 'कायदा आणि सुव्यवस्था उत्तम आहे' हे भाष्य तिखट आहे. तसेच त्यांच्या 'आतंक '(पृ. ९३) मध्ये खलिस्तानवादी शीख, स्वतंत्र काश्मिरवादी मुस्लीम इ. दहशतवाद्यांबरोबरच पृथ्वीवरील प्रत्येक माणूस हा तसा अतिरेकीच असतो हा विचार मांडलेला आहे. इथे दोष निव्वळ अतिरेक्यांना देऊन चालणार नाही हा विचार महत्त्वाचा आहे.

अवतीभोवती घडणाऱ्या सामाजिक घटनांचे पडसाद स्त्री कवयित्रींच्या काव्यातूनही उमटलेले दिसतात. अन्याय, शोषण, संघर्ष हे विषय त्यांच्यासाठी नित्याचे असले तरी दलित जाणिवांपलीकडे, विद्रोहापलीकडे एक स्त्री म्हणून त्यांना जाणवणारी सामाजिक

अनुक्रमणिका

असमानता व गुदमरलेपण त्यांच्या कवितेतून फार प्रभावीरीत्या प्रकटताना दिसते. या कवितेतून प्रकटणारी 'मी' प्रातिनिधिक आहे. ती 'आम्ही' चे प्रतिक आहे. सर्वसामान्य स्त्रियांच्यावतीने ती बोलताना आढळते. उदाः - प्रज्ञा लोखंडे यांच्या 'अंतःस्थ' (१९९३) मधील कविता. यांच्या कवितेत दलित आणि स्त्रीवादी असे दोन प्रवाह एकवटले आहेत. माणूस म्हणून होणारा अन्याय व स्त्री म्हणून होणारा अन्याय असे तिचे शोषण चाललेले आहे. त्यांच्या 'रूपकुंवर ' (पृ.१५) वरील कवितेत रूपकुंवरचे दुःख हे तिचे एकटीचे नाही, तर समस्त स्त्रीवर्गाचे दुःख आहे आणि तेही शतकानुशतके असे स्त्रीच्या वाट्याला येतेच आहे. संस्कृती, इतिहास सर्वांची साक्ष काढत रूपकुंवरच्या निमित्ताने कवयित्रीचा आक्रोश मुखर होऊ पाहतो आहे.

"स्त्रीत्वाचा मूक आक्रोश सजवण्यात
धन्य झालेली आपली महान संस्कृती आणि
जोहारापासून सतीपर्यंतचा हा प्रवास
इक्कीसवी सदीत तसूभरही बदलला नाही रूपकुंवर"

असे हताश उद्गार ती काढते. आजच्या काळातही माणुसकीला काळिमा फासणारी घटना घडते. या घटनेचे दुःख तिला पेलणे अशक्य झाले आहे.

"कत्तलखान्याकडे निघालेली तुझी रंगीन मिरवणूक माणसांच्याच प्रदेशातून निघाली म्हणे !"

असा जळजळीत उपहास ती करते.

"तुझं व्याकूळ आक्रंदन
कुठल्या लिपित शिल्पबध्द करावं
आता हे उर्वरित पंचनामे आणि कोरडे निषेध   निश्वास......
किती अपुरे ?
हे दुंभगत नेणारं धगधगीत वास्तव झालंय
मुक्तीच्या संग्रामातील एक आदिम वळण !
एका नव्या स्त्री -सूक्ताच्या शोधात असलेली पावलं
कुठल्या दिशेने निघालीत रूपकुंवर ?"

असा भेदक सवाल ती करते.

प्रज्ञा लोखंडेच्या 'सेटलमेंट' (पृ.२१ -२२) मध्ये विशिष्ट वर्गावर लादल्या गेलेल्या गुन्हेगारीच्या शिक्क्याचा निषेध आहे.

अनुक्रमणिका

"किती सहज बदलल्या त्यांनी
माणसांच्याच व्याख्या
गर्भातल्या हुंकारातच अडकवल्या
जन्मजात गुन्हेगारीच्या बेड्या."

एवढेच म्हणून त्या थांबत नाहीत हे विशेष. या परिस्थितीवर उपायही सुचवितात, हे विशेष !

"सेटलमेंट, तुझ्या कुंपणाएवढ्या आभाळापलीकडे
आता तू बघायला शीक
एकदा तरी डोळे भिडवून बघ,
त्यांनी पेरलेल्या सुरूंगाशी
वादळाच्या संभाव्य धोक्याचे इशारे
तू ओळखून घे
तुझ्या ओसाड छावण्यांना
आता तरी स्वतःचा प्रकाश दे."

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांनी भगवान बुध्दाचा 'अत्त दीप भव'हा संदेश समस्त दलितांना दिला. हा क्रांतीचा , ज्ञानाचा , नव्या व्यवस्थेचा प्रकाश आहे. कवयित्री त्या संदेशाची आठवण करून देत आहे.

घरअंगण, धुंदरात्री, पोर्णिमा, चांदणे, चौकटीतला संसार, अपत्यप्रेम, ऋतूबदल हे सर्व स्त्रीसुलभ विषय आहेत आणि स्त्री कवयित्रींची कविता याच परिधात फिरत राहते असा या कवितेवर आक्षेप घेण्यात येतो. आपल्या 'टीकास्वयंवर 'ग्रंथात भालचंद्र नेमाडे म्हणतात"आज मराठीतील सर्व कवयित्रींना 'तू' शिवाय किंवा प्रियकराच्या भावनिक अस्तित्वाशिवाय कविता पूर्ण करता येत नाही हे साध्या निरीक्षणांवरून दिसून येईल. त्याचे मूळ ह्या (सुखासीन मध्यमवर्गीय) वातावरणाचे सुखलैलुप्य, रिक्तपणाची जाणीव, ही जाणीव कशाच्यातरी स्मृतींनी भरून काढणे किंवा आपल्या सभोवती चालत येणाऱ्या पाने -फुले, सकाळ -संध्याकाळ, चैत्र- वैशाख, स्वप्ने , पाऊस वगैरे वस्तूंच्या प्रतिमा बनवून ती जाणीव भरणे, या गोष्टीत आहे." (पृ.९९)

वस्तुस्थिती यापेक्षा वेगळी आहे असे या कविता बघितल्यास वाटते. अनेक विख्यात कवींच्या तुलनेत यांची कविता जास्त प्रामाणिक व स्वाभाविक वाटते. शांता शेळके, संजीवनी , शिरीष पै, अनुराधा पाटील इ. महत्त्वाच्या कवयित्रींबरोबरच

रजनी परूळेकर, आसावरी काकडे, यशोधरा साठे, नीरजा, अरुणा ढेरे, अश्विनी धोंगडे, प्रभा गणोरकर, सुलभा हेर्लेकर, विजया संगवई, शैला सायनकर, हेमा लेले, मल्लिका अमरशेख या नंतरच्या काळातील कवयित्रींच्या कविताही कोणत्याही फॅशनच्या आहारी न जाता स्वतःच्या काळाशी, स्थायिभावांशी व प्रेरणांशी सुसंगत रचना करताना आढळतात. त्या सर्वार्थाने देशी आहेत. स्त्रीमनाचा विमुक्त आणि विविधांगी प्रत्यय त्यातून येतो. कालोचित आवाहने आणि आव्हाने पेलण्याची तिच्यात ताकद आहे ही कविता अंतर्मुख, आत्मदक्ष आणि आत्मनिर्भर आहे. घर-विवाह - मातृत्व -नातेसंबंध या विषयींचा स्वीकार - नकार हे तर तिचे वास्तव आहे. पण या सर्व वास्तवाकडे ती किती समंजस भूमिकेतून बघते, त्या सर्वांचे कंगोरे तिला कसे उमगतात, त्या सर्वांचा ती किती वेगळ्या परिप्रेक्ष्यात अर्थ लावू शकते हे बघणे अगत्याचे आहे. समन्वय - विद्रोहाचे, जवळीक - दुराव्याचे सर्व ताणतणाव तिच्या काव्यातून प्रतिबिंबित होताना दिसतात. तिचे मूल्यभानही जागृत आहे. आसावरी काकडे यांच्या 'आरसा' मध्ये स्त्रीमुक्तीच्या अवास्तव कल्पनांना थारा नाही. आपले सत्व राखून सर्वामध्ये ती रमणारी आहे. गृहित धरणे मात्र तिला रूचत नाही.

"इतकं प्रेम करू नकोस
की मी गुदमरून जाईन
इतकी आस्था दाखवू नकोस
की मी दबून जाईन"
इतकं हित पाहू नकोस.
की मी दुबळी होईन
इतकं दान देऊ नकोस.
की मी याचक होईन
हात दे, मला उभं राहायचंय् "

एकीकडे संसाराची चाकोरी सांभाळणारी व दुसरीकडे स्वातंत्र्याकडे झेपावणारी अशी ही कविता आहे.

अश्विनी धोंगडेंचा 'अन्वय' (१९९२) हा संग्रह स्त्रीचे अंतरंग ताकदीने प्रकटविणारा आहे.

"बरे झाले देवा । केलासी उपकार ।
घातलेस जन्मा । बाईच्या ह्या ॥

स्पृश्याघरी जन्म । देऊनिया परी
कळो आल्या कळा । अस्पृश्यांच्या॥
दिधलासी जन्म । मनुष्य योनीत
दुःखे प्राणियांची । दाविलीस ॥
सरणाविना जळणे । उभा जन्म मरणे ।
पाण्याविणा बुडणे । आले आपोआप ॥" (कविता १ली)

असा मनाच्या खोल गाभाऱ्यातून आलेला आर्त अनुभव अभंगाद्वारे प्रकटला आहे.

संसारात राहायचे असेल तर बाईच्या जातीला कसा सोशिकपणा दाखवावा लागतो, दुःख गिळावे लागते, सगळे सोसावे लागते याचे सहज वर्णन त्यांची 'शृंगार' ही कविता करते.

"फुले करून
राग माळून घ्यावा
लांबसडक वेणीच्या
गच्च शेंड्यावर
कडू बोलणी
कर्णफुले करून
टांगून टाकावीत
कानाच्या वळचणीला
बोचरे डोळे
जळके तिरस्कार
माळावेत फुलवून
लांबरूंद गळाभर
अबोल शब्दांचा
मुका मार
त्याचा सुध्दा ल्यावा
साज काकणभर
असे जळावे सजावे

त्याला मात्र
डोळे द्यावे
जाईजुईचे " (कविता दुसरी)
त्यांच्या 'सुसंस्कृत' कवितेतील दाहकता तीव्र आहे.
"तुम्ही कधीच वळ उठविले नाहीत
आमच्या पाठीवर
किंवा जाळलेही नाहीत
रॉकेल ओतून पैशासाठी
कधीच हुंड्यासाठी दाखविली नाहीत
आम्हाला विहिरीची वाट
किंवा मारहाणीने खूनही केला नाहीत
गळा दावून
असंस्कृत माणसाच्या या छळाला
तुम्ही हसत होतात
तेव्हा तुमच्या हातातली गुप्त शस्त्रास्त्रे
तुम्ही कुठे लपविली होतीत ? " (२७ वी कविता)

पांढरपेशांचे छळप्रकार तेवढे वेगळे असतात. बाईच्या जातीला सनातन दुःख तेच -तसेच आहे हा भाव यातून फार स्पष्टपणे नोंदविला आहे.

नीरजा या कवयित्रीचा 'वेणा ' (१९९४) हा संग्रह देखील स्त्रीत्वाशी संबंधित 'वेणा' ची रोखठोक अभिव्यक्ती आहे. आत्मभान आलेल्या स्त्रीची परवड तिच्या संवदेनशील मनाचा चुथडा आणि क्षणोक्षणी तिला करावी लागणारी तडजोड यांचा आलेख ही कविता मांडते. तथाकथित सभ्यतेच्या , परंपरांच्या बुरख्यांना टरकावीत ती धगधगते. स्त्री शरीरमनाची विशिष्ट अनुभवसृष्टी , तिच्या शारीर अनुभवांचे तिच्या मनावर होणारे सूक्ष्म परिणाम , तिची मानसिकता यांचा फार सबल वेध नीरजाची कविता घेताना दिसते. स्त्रीची पारंपारिक भूमिका या दशकातील बहुतेक स्त्रियांनी नाकारलेली दिसते. सुलभा हेर्लेकरांच्या 'आभासवेळा' (१९९२) मधील 'जागा' (पृ.८) 'इतकेच तर (पृ.४१) या कविता त्या दृष्टीने बघण्यासारख्या आहेत. स्त्रीपुरुष नात्यातील भकासपणा रितेपणा मल्लिका अमरशेखच्या 'वाळूचा प्रियकर' (पृ.६५) मधील कवितेत आहे. तर रजनी परूळेकरांच्या कवितेत स्त्रीपुरुष संबंधांची चिकित्सक

तपासणी आहे अन् शारीरिक एकात्मता व मानसिक दूरता यांची रेखाटने आहेत.तांवे-अनिलांच्या परंपरेतील दांपत्यभावाची सहजसुंदर तृप्त कविता हेमा लेले यांच्या 'प्रिय' (१९९१) या संग्रहात आहे. तसेच मीना प्रभूंचा 'सुखनिधी तुझामाझा' (१९९६) हा संग्रह देखील आधुनिक संवदेनशील स्त्रीमनाने घेतलेल्या स्त्रीपुरुष नात्याचा शोध आहे. प्रीतीच्या विविध छटा ही कविता टिपते. परंपरेची कुठलीही दडपणे हिच्यावर नाहीत. स्वाभाविक मोकळेपणा हिच्यात जाणवतो. ती निलाजरी वा धटिंगण होत नाही हे विशेष! रानवाऱ्यासारखी, स्वतःशीच गुणगुणत वाहाणारी ही कविता आहे. प्रेमाचे अव्दैत ती वर्णिते. लोकगीतांशी जवळीक साधणारी एक लय तिच्या काही कवितांना आहे

"इवल्याशा स्वर्गी

अमृतली निद्रा

अंगोपांगी मुद्रा

मीलनाच्या " (पृ.३२)

अशी गाढ तृप्ती तिच्यात आहे. कोणत्याही वादाचा झेंडा ती खांद्यावर मिरवत नाही हे विशेष. रूढ अर्थाच्या स्त्रीवादी कवितेला छेद देणारा हा प्रवाह आहे.

या सर्व कवयित्रींच्या कवितांमधून एक भाविक रूढपण जाणवते. सामाजिक संकेतांचे बंधन त्यांची भाषा पाळताना दिसते. त्यामुळे ती संयत व औचित्यपूर्ण अभिव्यक्ती साधताना दिसते. शिवाय आत्मचरित्रपरतेची तिला भीती आहेच. असे असूनही कृतकता तिच्यात नाही ही मोठी समाधानाची बाब म्हणावी लागेल.

स्त्री कवयित्रींमध्ये जसा एका रोमँटिक तृप्त भावनेचा प्रवाह जाणवतो, तसाच एक प्रवाह या दशकातील दत्ता हलसगीकर ("चाहूल वसंताची - १९९९), वसंत सावंत (माझ्या दारातले सोनचाफ्याचे झाड - १९९३) यांच्या कवितातून जाणवतो. दुबळेपणा नसलेला हळवेपणा, सुकुमार शब्दकळा, तिची वैशिष्ट्ये आहेत. तिच्यात आकांडतांडव, ऊरबडवेपणा नाही. विषमता, दुःख, दुराचार, क्रौर्य, अन्याय याचे तिला भान आहे.तरीही समंजस स्वीकार करून आनंदी प्रसन्न राहाणारी ही कविता आहे. सश्रध्द पारंपारिक मूल्ये जपणारी अशी कविता आहे.

"कळयांची फुले व्हावीत तसे शब्द उमलतात

खडकातून झरे फुटावेत तसे भाव झुळझुळतात

हाक यावी अज्ञातातून शब्द साद घालतात मला

माझ्या ओळीओळीतून नाजूक मोगरे फुलतात."

असे दत्ता हलसगीकरांची शब्दरूप मी (चाहूल वसंताची - पृ. १) कविता म्हणते.

असाच आशावादी सूर उत्तम कोळगावकरांच्या 'तळपाणी' (२०००) या संग्रहात आहे. त्यांची 'मातीत अजून ओल आहे' (पृ.३१) ही कविता त्या दृष्टीने लक्षणीय आहे.

"माती खूप खोल आहे
आणि मातीत अजून ओल आहे
पहाटेची मोतीउधळणही
अजून थांवलेली नाही
एक दिवस याच धसकटांना
कोवळी कोवळी पानं फुटतील
मलमलीसारखी
आणि सवंध शेतातून पुन्हा घुमू लागेल
लाल हिरव्या हातांचं नाचगाणं"

असं ही कविता म्हणते.

शिवा राऊत यांची 'सांजदिव्याचे हंवर' (२०००) यात संग्रहित झालेली निवडक कविताही निसर्ग -प्रतिमा- आशय व शब्दकळा यावाबतचे आपले नाते ना.धों. महानोरांशी जोडते. तिला देशी मृदगंधाचे लेणे लाभलेले आहे. ती परिवर्तनवादी वा व्यवस्थाविरोधी नाही तीच वाव इंद्रजित भालेरावांच्या 'दूर राहिला गाव' (१९९४) या काव्यसंग्रहाची.

"शेतच इमान शेत माझा मळा
शपथेचा गळा शेत माझे"(पृ.४७)

असा शेतलळा ती अभिव्यक्त करतांना दिसते. मेघ वावर, वासरं, खळं, कुणव्याची पोरं, पावसाळा, गाव ही त्या कवितेच्या केंद्रभागी असणारी सृष्टी आहे.

गेली सहा दशकं सातत्याने कविता लिहिणाऱ्या शंकर रामाणींची 'गर्भागार' (२०००) संग्रहातील 'अमीरखाँः राग मेघ' (पृ.९३) ही कविता देखील थेट अनिलांच्या दशपदींची आठवण देणारी आहे. आशयावावत तिचे नाते बोरकरांच्या 'जपानी रमलाची रात्री'शी देखील जोडता येईल.

या दशकात दीर्घकविता, मालिकाकविताही दिसतात. ना.धों.महानोरांच्या 'प्रार्थना

दयाघना' (१९९०) मध्ये सहा मोठ्या कविता आहेत.फ.मु. शिंदे यांच्या 'मिथक' (२०००) 'युध्द नको मज बुध्द हवा' ही दीर्घकवितारूपी संगीतिका आहे. तसेच त्यांच्या 'निरंतर' (१९९३) मध्येही 'धृतराष्ट्र', 'माणसाविषयी,' 'दिगंतर' या दीर्घकविता वा कवितामालिका आलेल्या आहेत. श्रीधर शनवारे यांच्या 'तळे संध्याकाळचे (१९९७) मध्ये 'आत्मचरित्रातील अवतरणे' दिलेली आहेत. ती एक प्रकारची मालिका-कविताच आहे. यामध्ये वाडा वा कृषिवल संस्कृतीचे स्मृतीरंजनात्मक अवशेष मुक्तछंदात्मक कवितारूपे घेऊन प्रकटले आहेत. हा देखील एक वेगळा आशयप्रवाह म्हणावा लागेल. नवस फेडणे, आजारी गाय, गावाकडची नदी, तिच्या काठचे भग्न मंदिर, गारांचा पाऊस व फुटलेली कौले इ. सर्व बालपणाच्याच आठवणी त्यात आलेल्या आहेत.

असे काही तुरळक , सुखद अपवाद वगळले तर या दशकातील बहुतेक कविता अवजड व बोजड आहे. साधेपणा - सोपेपणा तिच्यात नाहीच पण हृदयंगम भावही नाही. साधर्म्य-वैधर्म्यावर आधारित , गुंतागुंतीच्या साहचर्यावर आधारलेली ही कविता आहे. तिची प्रतिमासृष्टी , वर्णावृत्ती, शब्दानुक्रम व शब्दकळा, छंदोलय हे सगळे त्रुटित, विस्कळित वाटते. कविता हा एक कलाविष्कार आहे याचे भान कवींना नाही असे जाणवते. परंपरेचा त्याग न करता आपल्या कवितेत ताजेपणा वेगळेपणा व नाविन्य इंदिरा संतांनी आणले तसे बहुतेक कवींना जमलेले नाही. शब्दनिवड, शब्दसामर्थ्य याबद्दलचे सजग भान जसे मर्ढेकर, पु.शि. रेगे इत्यादींना होते तसे या दशकातील कवींना असल्याचे जाणवत नाही. कवित्वशक्तीचेही भान त्यांना नाही. इंदिरा संतांनी 'वंशकुसुम'(१९९४) या काव्यसंग्रहाच्या प्रस्तावनेत म्हटलेला 'आत्मस्पर्शी' शब्द या दशकातील कवितेत कुठे आहे ? इंदिरा संतांची या संग्रहातील 'वंशकुसुम' ही कविता या दृष्टीने अभ्यसनीय आहे. कवितेतील आशयाशी सुसंगत असा आकृतिबंध तिला आपोआप लाभलेला आहे. इथे कडवी देखील बांबूच्या पेरांसारखी आलेली आहेत. अल्पाक्षरी - शेलाटी कविता त्यांच्या 'वंशकुसुम ' चे बाह्यरूप साकारणारी - आशयसंवादी अशी आहे. मर्ढेकरांनी वर्णिलेली लेखनपूर्व व लेखनगर्भ आत्मनिष्ठा तिच्या रूपाने प्रत्यक्षात अवतरली असे वाटते. मात्र ज्ञानात्मक तादात्म्याचा, वाङ्मयीन महात्म्यतेचा प्रत्यय या दशकातील किती कविता देतात ? काव्यात काय सांगितले आहे यापेक्षा ते कसे सांगितले आहे, यास अधिक महत्त्व असते. वरवर जाणवणाऱ्या अर्थाहून एक वेगळाच विशिष्ट अर्थ कवी काव्यातून निर्माण करीत असतो. शिवाय काव्य म्हणजे गद्यनिबंध नव्हे. निव्वळ जीवनदर्शन शब्दयोजनेच्या चपखलतेकडे, यथातथ्यतेकडेही कवींचे लक्ष असायला हवे. तसेच सूक्ष्म संवेद्य आंतरिक लयीकडेही. ग्रेस या कवीचा प्रभावही या दशकातील कवितांवर आढळतो तो प्रामुख्याने आशयसंबंधित तसा

शैलीलक्ष्यीही आहे. मात्र कोणत्याही नव्या प्रवृत्ती, प्रवाह या दशकात नव्याने निर्माण झालेले दिसत नाहीत. या दशकाचे प्रतिनिधित्व करणारा कवीही नेमका सांगता येणार नाही. नवे कवी, युगप्रर्वतक प्रतिभावान काही प्रत्येक दशकात जन्माला येत नाही हे खरेच असले तरी लक्षणीय म्हणावा असा कवीही या दशकात दिसत नाही हेही खरेच!

दशक ही अभ्यासकाची सोय असते. कारण कालप्रवाहाचा असा तुकडा पाहून त्याकाळातील साहित्याचा अभ्यास करणे शक्य नसते. तेव्हा हे तारतम्य अभ्यासकानेही ठेवणे आवश्यक असतेच. अनिल, पु.शि. रेगे, मुक्तिवोध, मर्ढेकर यांच्यासारखी अनुभवसमृध्द जाणीवसमृध्द आशयघन कविता या दशकात नाही. सुरेश भट, दिलीप चित्रे, नारायण सुर्वे या कवींनी जसे परंपरेतून बळ घेत आपली कविता बळकट केली आणि मराठी कवितेला अधिक विकसित केले तसे या दशकांतील कवी करताना दिसत नाहीत असे खेदाने म्हणावे लागते. या दशकातील कविता ही अशी आधीच्या काव्यपरंपरेपासून सुटलेली वाटते. या दशकातील कवितेची अशी ढोवळ निरीक्षणे आहेत.

के-१९, भरतनगर,नागपूर.

✦✦✦

। क्षमस्व ।

आचार्य विवेक गोखले यांच्या जाने-मार्च अंकातील लेखात झालेलल्या चुका त्यांनी दृष्टोत्पत्तीस आणून दिल्या आहेत. त्याप्रमाणे (त्यांच्या पत्रातील) क्र. १ आणि क्र. २ मधील खुलासे मूळ हस्तलिखिताशी ताडून पाहून करावेत.

पृ. ८ वरील मजकूर वरून ६ वी व ७ वी ओळ 'एवढेच नव्हे तर एकट्या मराठी ग्रंथात भिन्न आणि विसंगत आहे.' हे वाक्य गाळून वाचावे. तसेच पृ. २३ वरील ८ व्या ओळीतला काही मजकूर अनवधानाने छापावयाचा राहून गेला. तरी कृपाकरून 'आणि श्रेष्ठ प्रकारच्या आनंदात रममाण होणार नाही हे भिल्लचे मत योग्य असेल तर असे वाचावे.'

पृष्ठ २० वरील १० व्या ओळीत 'untemplate'. 'contemplate' असे वाचावे.

रोज दुपारी एक चिमणी आमच्या बेडरूमच्या खिडकीतून भुर्रकन आत येते, पंखाची उघडझाप करीत घरभर भिरभिरते. काही वेळानं त्याच खिडकीतून निघून जाते. अगदी ठरवून ठेवल्यासारखं रोज हे घडतं. मी उन्मेषला जेव्हा ही गंमत सांगितली तेव्हा तो हसला आणि मला आपल्या मिठीत गच्च आवळत म्हणाला -

"ती खरच चिमणीच आहे ना, मला तर वाटतं चिमणाच असणार! आमच्या राणीसाहेबांचा पूर्वजन्मीचा प्रियकर, चिमणीच्या रूपानं तिच्या भोवती घिरट्या घालायला येत असणार." "हो का! मग ती नक्कीच तुझी पूर्वजन्मीची प्रेयसी असणार, कारण...." बोलता बोलता लाजून मी त्याच्या कुशीत शिरले.

"ए.. एव्हढं लाजायला काय झालं अं... काही विशेष-

"विशेषच... अरे ती चिमणी...ती चिमणी आई होणार आहे, तिचं इवलंसं फुगीर पोट सांगतय ना तिला लवकरच पिल्लू होणार.

"ओ शीट, म्हणजे या घरात घरटं बांधण्यासाठी ती जागा शोधतेय.. उद्यापासून बेडरूमची खिडकी अजिबात उघडायची नाही. सांगून ठेवतो." आतापर्यंत चांगला खुशीत असणारा उन्मेष एवढा का तडकला मला कळेना.

"अरे बांधलं तर बांधू दे ना घरटं, आणि बेडरुमची ही खिडकी आपण बंद ठेवली तर घराला कमी का खिडक्यादारं आहेत, ती कुठल्याही खिडकीतून आत येऊ शकते. "तू मला शहाणपण शिकवू नकोस, मला उद्यापासून ती चिमणी घरात यायला नकोय, आज घरात घिरट्या घालतेय. उद्या कुठे तरी फोटोच्या मागे, ट्युबलाईटवर, घरटं बांधणार. सगळ्या घरभर काड्या, पीसे, कापूस असला कचरा पडत राहणार, मला घरात अजिबात कचरा झालेला आवडत नाही तुला माहित आहे."

ओ ऽऽ तर उन्मेषच्या चिडण्याचं हे कारण आहे, म्हणजे चिमणीच्या घरात येण्यावर त्याचा आक्षेप नाही. तिचं घरटं आणि होणारा कचरा हे सगळं त्याला नको

"पंखात रुतलेला काटा"

सौ. ज्योती मोहन पुजारी

अनुक्रमणिका

आहे. उन्मेषला स्वच्छता, नीटनेटकेपणाची विलक्षण आवड, नीटनेटकेपणाच्या बाबतीत तो कमालीचा काटेकोर आहे. आमच्या लग्नाला सहा महिने झाले, त्या सहा महिन्यात त्याच्या या स्वच्छतेच्या अतिरेकीपणापायी कितीदा तरी बोलणी खाल्लीत मी. तशी मी गबाळी नाही, मलाही स्वच्छता नीटनेटकेपणा आवडतो पण एका विशिष्ट मर्यादेपर्यंत. घर स्वच्छ ठेवावं, उन्मेषला चवीपरीचे पदार्थ करून घालावेत हे आवडतं पण त्याच बरोबर एखादं छानसं पुस्तक वाचावं, मस्त मैत्रिणी जमवून गप्पा माराव्या, एखादा डोक्यात नवा विचार जन्माला घालणारा सिनेमा, नाटक पहावं हे सगळं मला मनापासून आवडतं, तर उन्मेशला हा सगळा मूर्खपणा वाटतो. त्याच्या मते घर कसं गौरीची आरास मांडल्यासारखं प्रर्दशनीय, लख्ख, नेटकं असावं. अगदी अंधारात शोधलं तरी वस्तू जागच्या जागीच मिळायला हवी. माणसांच्या बाबतीतही तो तेव्हढाच च्युझी आहे, उगाच याच्या त्याच्याशी मैत्री करायला, मैत्री तर दूरच राहिली, फारसं बोलायलाही त्याला आवडत नाही. बुद्धिमान सुंदर लोकांशी संबंध ठेवायला त्याला आवडतं, त्यावरुन बोलण्याची काही सोय नाही. उंचे लोग उंची पंसद असं तो अगदी गर्वानं, आपल्या काळ्याभोर दाट केसांवरून डावा हात फिरवत, अगदी स्टाईलनं मान तिरकी करून माझ्याकडे पाहत म्हणतो. त्यावेळी त्याच्या जाडसर ओठांच्या कोपऱ्यात साऱ्या जगाविषयीची तुच्छता गोळा झालेली असते. त्याच्या घाऱ्या टपोऱ्या डोळ्यात, मी कोणी स्पेशल आहे, तुमच्यासारखा सामान्य नाही असा भाव डोकावून जातो.

उन्मेष आहेच स्पेशल. तो फर्स्टक्लास एम.बी.ए.आहे. एवढ्या लहान वयातच तो बँकेत मॅनेजर आहे, भरपूर पगार, रहायला छानसं घर, दाराशी कार, त्याच्या कर्तृत्वानं त्यानं हे सगळं मिळवलं आहे. म्हणूनच उंचापुरा गोरापान उन्मेष जेव्हा मला बघायला आला तेव्हा तो एकदम आवडून गेला. त्याचं रूप, त्याचं कर्तृत्व सर्वच आवडण्यासारखच तर आहे, पण त्याच्या या विक्षिप्त काहीशा हेकेखोर स्वभावाचा काच वाटायला लागतो कधी कधी. आता घरात चिमणी येणं ही साधी गोष्ट. उन्हाळा सरता सरता अशा चिमण्या घरात येतात. आरशावर बसून आरश्यातल्या आपल्या प्रतिबिंबाला चिवचिव करून साद घालतात, घरभर भिरभिरतात. त्यात एवढं रागावण्यासारखं काय आहे. हं आता ती चिमणी आपल्या होणाऱ्या पिलासाठी या घरात निवारा शोधत असेल तर........तर तिला हुसकून लावायची?

वाद नको म्हणून मी बेडरुमची ती खिडकी दुसऱ्या दिवसापासून बंद ठेवायला लागले. दुपारी ठरल्यावेळी ती चिमणी खिडकीशी आली. खिडकीच्या बंद काचेवर तिने चोचीनं टक टक केलं. बेडवर पुस्तक वाचत पडलेली मी, पहात होते. बंद काचेपलीकडे चिमणी फिरफिरुन परत येत काचेवर चोच आपटत होती, मध्येच मान वाकडी करून

माझ्याकडे पहात होती, "जणू अग बघत काय बसली आहेस, उघड ना खिडकी, सांगत असल्यासारखी. तिच्या काळ्या, मण्यासारख्या डोळ्यांच्या हालचाली सुरू होत्या, वाटलं एकदा उघडून द्यावी खिडकी,पण नकोच ते. नव्या नव्या संसारात उगाच साध्या क्षुल्लक गोष्टीवरुन वाद नको. मी हातातलं पुस्तक बंद करून खिडकीकडे पाठ फिरवून डोळे मिटून घेतले.

मला जाग आली तेव्हा संध्याकाळ व्हायला आली होती. थोड्याच वेळात उन्मेष बँकेतून परतणार, तो येण्याआधी मला तयार व्हायला हवं. त्याला माझा पारोसा चेहरा, चुरगळलेली साडी, विस्कटलेले केस असा अवतार अजिबात आवडत नाही. तो बँकेतून परतण्याच्या वेळी मी छान तयार होऊन आवडीची साडी नेसून त्याची वाट पहात दारात उभी राहायला हवं असतं. घाईघाईनं मी केस मोकळे सोडले, ड्रेसिंग टेबलच्या आरशासमोर उभी राहून केस विंचरत असताना अचानक सगळी खोली आपल्याभोवती फिरतेय असं वाटायला लागलं. आधारासाठी मी हात पुढे केला, भिंतीचा आधार घेत कशीतरी बेडवर जाऊन पडले. जरावेळ डोळे मिटून पडून राहिले. हळूहळू माझ्या भोवती गरगरा फिरणारं छत, भिंती स्थिर होत गेल्या, चक्कर कमी झाली तशी उठून बसले. आज रात्री आजीला फोन करून ती पणजी होणार असल्याचं कळवायचं. अगदी कालच तर मला हे गुपित कळलं. मध्येच असं गरगरल्यासारखं होतं, मध्येच पोटातून डचमळून येतं. काल उन्मेष नेहमी सारखा बँकेत गेल्यावर त्याला बा ऽ ऽ य करून मी घरात वळणार तेव्हढ्यात जोरात अशी चक्कर येऊन दारातच कशीवशी खाली बसले. समोरच्या सुमंगलाताईंनी मला अशी एकदम डोकं धरून खाली बसताना पाहिलं, आणि त्या घाईघाईनं काय झालं ते विचारायला आल्या. आपल्याला आजकाल असं काय व्हायला लागलंय? मला तरी कुठे कळतंय.

मात्र आपल्याला काहीतरी होतंय आणि आता याक्षणी आजी आपल्याजवळ असायला हवी, एवढं मात्र मनाच्या तळातून वाटायला लागलंय. सुमंगल ताईजवळ हे सगळं सांगताना नकळत माझे डोळे ओलावले तर इकडे सुमंगलताई मात्र मिस्किलपणे हसत माझ्याकडे पहात उभ्या! त्यांनीच मला त्यांच्या ओळखीच्या डॉ.कडे नेलं, तेव्हा मला हे गुपित कळलं. माझ्या आत कुणीतरी आकार घेतंय. ते कुणीतरी मुलगा असेल की मुलगी? काल रात्री मी उन्मेषला हे सांगणारच होते. मी आई होणार असं धाडकन सांगण्यापेक्षा त्या चिमणीची गंमत सांगताना त्याला फुलवत खुलवत मी हे गुपित त्याच्या कानात सांगणार होते. पण चिमणीच्या घरटं बांधण्यावरून उन्मेष काय खवळला आणि सगळ मनातच राहून गेलं.

साडी बदलताना ओटीपोटावर हात ठेवला. बाळा तू कोणीही अस, मुलगा असू

दे किंवा मुलगी पण तुझ्या बाबांसारखा तडकू होऊ नको हं, मी कुजवुजले. तेव्हढ्यात दारावरची वेल वाजली, उन्मेष आला होता. मी पुढे होऊन दार उघडलं, उन्मेष आत आला. हातातली बॅग सोफ्यावर ठेवत सोफ्यावर बसून तो पायातले शूज काढायला लागला. रोज घरी आल्यावर मला उचलून गरगर फिरवून धपकन सोफ्यावर आदळणारा, धसमुसळा, राणी दिवसभर एकटीला कंटाळा येत असेल, चल आपण मस्तपैकी फिरून येऊ म्हणत लाडीगोडी करणारा उन्मेष आल्यापासून गप्प गप्प आपल्याच विचारात असल्यासारखा. मी मुकाट्यानं उठले व स्वैपाकघरात जाऊन त्याच्यासाठी गरम कांदेपोहे व चहा करून आणला, तरी हा आपला कुठेतरी शून्यात पहात सोफ्यावर बसून राहिलेला.

"उन्मेष पटकन फ्रेश होऊन ये, बघ तुझ्या आवडीचे कांदेपोहे केलेत.

काही नको मला." तो तुटकपणे म्हणाला.

काय झाल उन्मेष, बरं वाटत नाही कां?"

बरं आहे ग"

मग असा चेहरा पाडून का बसला आहेस आल्यापासून?" त्याच्या शेजारी बसत त्याच्या केसातून बोटं फिरवीत मी विचारलं.

"राणी माझं प्रमोशन झालंय."

अरे ही तर आनंदाची बातमी आहे. त्यात एवढं दुःख असल्यासारखं काय आहे?" "ते खरंय ग पण त्यासाठी मला महिनाभर ट्रेनिंगकरता बंगलोरला जावं लागणार आहे, तुला नेलं असतं पण तुझ्या या अशा अवस्थेत...."

"म्हणजे उन्मेष तू...."

" मला आता येताना समोरच्या सुमंगला वहिनी भेटल्या. म्हणाल्या काय मिस्टर जोशी पार्टी केव्हा देताय?

"म्हटलं कसली पार्टी? तर म्हणायला लागल्या जाईनं तुम्हाला सांगितलं नाही वाटतं अजून. जाई आता आई होणार आहे. मीच घेऊन गेले होते ना तिला डॉ.कडे. का ग, एवढी चांगली बातमी तू माझ्यापासून लपवून का ठेवलीस, म्हणजे बघ मी बाप होणार हे बाहेरच्यांना आधी कळलं." "मला सुमंगला बाईच्या भोचकपणाचा राग आला, कुणी आमच्या आयुष्यातल्या या नाजूक हळव्या क्षणाचा भर चौकात जाहीरनामा लावल्यासारखं वागायला सांगितलं.

"काल तुला सांगणारच होते."

" जाई खरच मला इतका आनंद झालाय म्हणून सांगू,पण मध्येच हे ट्रेनिंगचं निघालं ना. हेड ऑफीस कडून आजच लेटर आलंय. राणी तुला एकटीला इथे ठेवून जाण्याचं जीवावर आलंय." मलाही उन्मेषच्या प्रमोशनचा आनंद नक्कीच झाला आहे

अनुक्रमणिका

पण तो महिनाभर इथे नसणार, त्याच्या विरहाच्या कल्पनेनच मला हुंदका फुटला,....

"ए अशी रडतेस काय. अग जेमतेम महिनाभराचा तर प्रश्न आहे, हा हा म्हणता निघून जाईल, मी रोज फोन करीन न तुला, अग महिनाभर तुला आजीजवळ रहायला मिळेल, मस्त लाड करून घे आजीकडून.

लग्नानंतर पहिल्यांदाच आजीची भेट होणार. नुसती भेट होणार नाही, आजीच्या सहवासात मनसोक्त रहायला मिळणार. लग्नानंतर मांडव परतणीला आजीकडे माहेरी जाऊन आले, त्यानंतर आजीची भेटच नाही. एक दिवसाआड तर कधी दोनचार दिवसांनी आजीशी फोनवर बोलणं होत असलं तरी आजीच्या स्पर्शाची भूकतहान ते निर्जिव यंत्र थोडीच पूर्ण करू शकणार. उन्मेष आठ दिवसांनी बंगलोरला जाणार, त्याआधी आम्ही दोघं डॉ.कडे जाऊन आलो. "गर्भावस्थेत पहिले चार महिने तरी जपायला हवं. प्रवास शक्यतोवर टाळलेला बरा. डॉ. च्या शब्दांनी माझ्या आजीकडे जाण्याच्या आनंदावर घडाभर पाणी पडलं. मी आजीकडे जाऊ शकले नाही.उन्मेषनं आजीला फोन करून तिला सगळी कल्पना दिली आणि तिलाच बोलावून घेण्याचं ठरलं.

उद्या रात्रीच्या ट्रेननं उन्मेष बंगलोरला जाणार आणि सकाळच्या बसनी आजी दर्यापूरहून नागपूरला येणार. एकीकडे उन्मेषचा विरह तर दुसरीकडे आजी येणार असल्याचा आनंद. त्या रात्री मला नीटशी झोप लागलीच नाही. आजी म्हणजे माझं सारसर्वस्व! मला जन्म देताना माझी आई मला सोडून गेली. आईचं प्रेम, वात्सल्य माझ्या वाट्याला येण्याआधीच परमेश्वरानं आईला नेलं. आई कशी असते ते मला कधी कळलंच नाही. आई गेल्यानंतर वर्षभरात बाबांनी दुसरं लग्न केलं. त्यांच्या संसारात माझी आबाळ होऊ नये म्हणून आजीनं मला तिच्याजवळ ठेवून घेतलं. माझी आजीच माझी आई झाली. तिनेच मला लहानाचं मोठं केलं. आजोबा आजीच्या मायेच्या सावलीत माझं आयुष्य सुखात गेलं. कधी आई बापाची उणीव जाणवलीच नाही. काचेच्या फ्रेममध्ये बंदीस्त असलेली आईची हसरी प्रतिमा तेवढी मनात कुठे तरी मी जपून ठेवली.

मी लहान असतांना आजी मला झोपताना गोष्टी सांगायची. त्यातली पंखात काटा रुतलेल्या राणीची गोष्ट मला खूप आवडायची. त्या गोष्टीतल्या देखण्या सुंदर मुलीलाही आई नसते. वडील दुसरं लग्न करतात. सावत्र आई तिला छळ छळ छळते. ती दुर्दैवी मुलगी त्या देशाच्या राजकुमाराच्या दृष्टीस पडते. तो तिच्याशी लग्न करतो. तिला सुखात ठेवतो. इकडे सावत्र आईचा जळफळाट होतो. प्रेमाचं नाटक करून ती त्या मुलीला माहेरी आणते. मागच्या अंगणात खड्डा खणून त्यात काटे भरते. त्याच्यावर मोडका पाट ठेवून, आता राजाची राणी झालेल्या त्या मुलीला न्हायला घालते. न्हातांना मुद्दाम पायानं खालचा मोडका पाट ढकलून देते. राजाची लाडकी राणी काट्यानं भरलेल्या खड्यात पडते आणि दुसऱ्याच क्षणी सुंदरसं पाखरु होऊन तेथून उडत जाते. इकडे राजपुत्राच्या

महालात खिडकीत रोज सकाळी एक सुंदर गोजिरवाणं पाखरू शीळ घालतं. राजपुत्र त्या देखण्या, मोहक पाखराकडे पहातो. पाखराच्या डोळ्यातून अश्रु ओघळतात. त्या अश्रूंचे मोती होतात. राजकुमाराला आश्चर्य वाटतं. पाखरु उडून जातं. रोज हा प्रकार घडतो. एक दिवस पाळत ठेवून राजकुमार त्या पाखराला पकडतो. त्याच्या मऊशार पंखावरून हात फिरवितो तर त्याच्या हाताला अणकुचीदार काटा लागतो. त्या पाखराच्या नाजूक पंखात एक काटा रुतलेला असतो. राजकुमार हळूवार हातानं तो काटा उपसून काढतो. त्याच क्षणी त्या पाखराचं राणीत रूपांतर होतं, त्याची लाडकी राणी त्याला मिळते.

त्या गोष्टीतल्या सारखी मी सुद्धा आई शिवाय वाढले होते. पण सावत्र आईचा जाच सुदैवानं माझ्या वाट्याला आला नाही. तशी ती गोष्ट ऐकताना मला आपलं सारखं वाटत राहायचं आपल्याला असाच एखादा राजकुमार मिळेल. उन्मेष जेव्हा प्रथम मला बघायला आला तेव्हा गोष्टीतला राजकुमारच माझ्या समोर उभा राहिल्यासारखं वाटलं.

उन्मेषला बंगलोरला जाऊन आठ दिवस झाले. रोज रात्री त्याचा फोन येतो. आजीच्या सहवासात दिवस कसे वाऱ्यासारखे पळताहेत. आजीलाही लाडक्या नातीसाठी काय करू अन् काय नको असं झालयं. बेडरूमची खिडकी मी उघडून टाकलीय. चिमणीच्या येरझारा सुरू झाल्या आहेत. राजा रविवर्माचं सीता अग्निदिव्याचं अतिशय सुंदर पोर्ट्रेट उन्मेषनं हॉलमध्ये लावलं आहे. त्या पोर्ट्रेटच्या मागे चिमणाबाईनं आपलं घरटं विणलं आहे. एकदा चिमणीला पिल्लं झाली की थोड्याच दिवसात ती त्यांना उडायला शिकवील. त्यांच्या पंखात बळ आलं की जाईल ती पिल्लांना घेऊन. घरटं होईल रिकामं पण हे सगळं उन्मेष येण्याच्या आधी व्हायला हवं. काड्या, पीसं, कापूस आणि काय काय जमवून चिमणीनं आपलं घरटं बांधलं. त्या घरट्यात अंडी दिली, अंड्यातून लालसर वारीकशी पिल्लं बाहेर पडली. आता चिमणीच्या येरझारा वाढल्या. आपल्या चोचीतून आणलेला चारा ती पिल्लांना भरवायची.

"आजी, आता या चिमणीनं आपली पिल्लं इथून न्यायला पाहिजे. उन्मेषनं हे सगळं पाहिलं तर घर डोक्यावर घेईल तो."

"अग त्या पिल्लांच्या पंखात उडण्याचं बळ तरी यायला हवं." "ते सर्व खरं आहे ग पण उन्मेष येण्याच्या आधी हे घरटं तिथून निघायला पाहिजे."

असं कां म्हणतेस ? "

अग त्यांना नाही आवडत घरात पसारा, कचरा झालेला."

"हो कां, मग उद्या बाळ घरात आल्यावर काय करणार! त्याचे कपडे, खेळणी हा सगळा पसारा घरात राहणारच इथे तिथे.."

आजीचं म्हणणं खरं असलं तरी आता चिमणीचं घरटं या घराबाहेर जाणं महत्त्वाचं होतं. उन्मेषचं येणं आठ दिवसावर आलेलं! इकडे आजीला दर्यापूरला

जाण्याचे वेध लागलेत. तिकडे आजोबा एकटे आहेत. शेतीची कामं टाकून ते येऊ शकले नाहीत. तिथे त्यांच्या खाण्यापिण्याची आबाळ होत असेल याची आजीला काळजी लागून राहिलेली. त्या संध्याकाळी घरासमोरच्या पायऱ्यांवर बसून आम्ही दोघी बोलत असतांना एक ऑटो दाराशी थांबला. ऑटोतून उन्मेष खाली उतरला. आठ दिवस आधीच त्याचं ट्रेनिंग पूर्ण झालेलं आणि माझ्या ओढीनं तो घरी परतलेला. मी मात्र मनातून धास्तावलेली आणि ज्याची भीती वाटत होती तेच घडलं, नव्हे त्याच्याहीपेक्षा भयंकर घडलं. उन्मेषनं त्याच्या आवडत्या चित्रामागचं ते घरटं पाहिलं आणि तो जाम खवळला. प्रवास कसा झाला, ट्रेनिंग कसं झालं, तो आठ दिवस आधी कसा परतला काही म्हणता काही माझ्याशी, आजीशी काही न बोलता तरातरा तो आधी तिकडे गेला, पोर्ट्रेटच्या मागे भसकन हात घालत त्यानं ते घरटं त्यातल्या पिल्लांसकट उचलून खिडकीबाहेर फेकलं. नंतर तासभर माझ्यावर अग्निफुलांचा वर्षाव करून तो बेडरूममध्ये गेला. जावयाचा हा दुर्वासाचा अवतार पाहून आजी तर जागच्या जागीच खिळल्यासारखी झाली. चित्रातली अग्निदिव्य करावला निघालेली सीताही अगतिक झाल्यासारखी माझ्याकडे पहातेय असं मला वाटायला लागलं.

बाळंतपणाकरीता आजोबा मला न्यायला आले. अमरावतीच्या एका नामवंत खाजगी प्रसुतीगृहात माझं नाव नोंदवलं गेलं. आजी दर पंधरा दिवसाला मला तपासणीसाठी अमरावतीला घेऊन जायची.उन्मेषचा रोज फोन येतो. सुट्टीच्या दिवशी तो स्वतः भेटायला येतो. आजी आजोबा आणि उन्मेष खूप जपतात मला. माझ्या आवडीनिवडी पुरवायला धडपडत असतात. पण कधी एकटी असले की मला पिल्लांसकट बाहेर फेकलं गेलेलं ते घरटं , पिल्लांनी घाबरून केलेला चिवचिवाट, सारखं आठवत राहतं. वाटतं ती पिल्लं शाप तर देणार नाही आपल्याला ? देवा माझं बाळ सुखरूप जन्माला येऊ दे. सशक्त अव्यंग बाळाची आई होण्याचं भाग्य लाभू दे मला. मला अशी एकटी विचार करत बसलेली दिसली की आजी जवळ येते, माझ्या केसांवरुन मायेचा हात फिरवते. न सांगता तिला माझ्या मनातलं कळतं. सगळं काही ठीक होईल असा धीर देते. पहाता पहाता दिवस पूर्ण झाले. एका रात्रीतून पोटात दुखायला लागलं, आजी आजोबांनी मला दवाखान्यात नेलं, पहाटे पहाटे मी आई झाले....

देहकिनाऱ्यावर कोसळणाऱ्या वेदनांच्या लाटातून वाट काढत एका कोवळ्या जीवानं या जगात प्रवेश केला. मला मुलगी झाली. रेखीव, देखणी, दिसायला चित्रासारखी सुंदर. शिवाय चित्रा नक्षत्रावर जन्माला आलेली म्हणून मुलीचं नांव चित्रा ठेवलं. तीन मंहिन्याच्या चित्राला घेऊन मी माझ्या घरी आले.

उन्मेषचे आईबाबा दोन, तीन महिन्यांकरीता आमच्या जवळ रहायला आले. गोरी गोरी, धष्ट पुष्ट लोभस चित्रा सगळ्यांची लाडकी आहे. उन्मेष तर क्षणभर तिला

खाली ठेवायला तयार नसतो. घरी असेल तेवढा वेळ तिला घेऊन फिरतो. चित्रा आता पाच महिन्याची व्हायला आलीय. तिचं तेल पाणी, आंघोळ आईच करतात. हे सगळं करताना तिच्याशी त्यांच्या गप्पाही सुरू असतात.पण का कोण जाणे कालपासून त्या कसल्यातरी विचारात दिसतात. विचारलं तर नीट सांगत नाहीयेत. शेवटी मी अगदी त्यांचा पिच्छाच पुरवला तेव्हा सांगू की नको असं करत म्हणाल्या "जाई अग चित्रा पाच महिन्यांची झाली. ५-६ महिन्याची मुलं पालथी पडतात, त्यांना नजर येते, त्यांच्याशी कोणी बोललं की खदखदून हसतात, पण आपली चित्रा... तिला अजून नजर सुद्धा आलेली नाही. तुझ्या नाही हे लक्षात आलं पण मला काही ही लक्षणं बरी वाटत नाहीत, तू एकदा हिला डॉ.ना दाखवून आणावं असं मला वाटतं."

उन्मेषला हे सांगितलं तर म्हणाला, " त्यात एवढा विचार करण्यासारखं काय आहे. सगळं ठीक होईल, आपली छकुली दिसते कशी बाहुली सारखी." त्यानं विषय बदलूनच टाकला. पण आई म्हणाल्या त्यात तथ्य आहे असं मलाही वाटायला लागलं. त्यांना आपल्यापेक्षा जास्त कळतं. चित्राला घेऊन मी शहरातल्या बालरोगतज्ज्ञाकडे गेले आणि त्यांनी जे सांगितलं ते ऐकताना माझ्या हातापायातली जणू शक्तीच गेली.

"डॉ. म्हणाले, मुलं साधारण दोन महिन्याची झाली की त्यांना नजर येते, ५व्या महिन्यात ती कुशीवर वळतात पण तुमच्या मुलीच्या बाबतीत हे सगळं उशीरा होणार असं दिसतयं. तुमची मुलगी डाऊन सिंड्रोम या प्रकारातली आहे. गुणसूत्रातील दोषामुळे अशी मुलं जन्माला येतात. इतर मुलांच्या मानाने यांची प्रगतीची गती कमी असते. कारण यांचा बुद्धिगुणांक कमी असतो. अशा मतीमंद मुलांकरीता कुठलीही औषध योजना सध्यातरी उपलब्ध नाही."

माझी चित्रासारखी देखणी,गोर्जीरवाणी चित्रा दुपट्यावर पडलेली असते. ती मतीमंद आहे कळल्यापासून उन्मेषनं तिच्याकडे पाठ फिरवली आहे, सतत तिला घेऊन फिरणारा उन्मेष तिला हातसुद्धा लावत नाही.

चित्राकडे पाहताना माझं काळीज तिच्या काळजीनं पिळवटून निघतं. असं वाटतं नक्कीच त्या चिमणीचा शाप माझ्या सोनुलीला बाधला असणार. संध्याकाळी चित्राला खांद्यावर घेऊन अंगणात फिरताना अचानक मला आजीनं लहानपणी सांगितलेल्या पंखात काटा रुतलेल्या पाखराची गोष्ट आठवली. माझ्या राजकन्येच्या प्रगतीच्या पंखात रुतलेला हा वैगुण्याचा काटा कधीच निघणार नाही का? माझं पाखरु जन्मभर काटा पंखात घेऊनच वाढत राहील! कुठलाच राजकुमार तिला भेटणार नाही. कधीच भेटायचा नाही.

अभिषेक अपार्ट. सुर्वेनगर, नागपूर

✦✦✦

.१.

मराठी साहित्यात शरच्चंद्र मुक्तिबोध यांचं नाव अतिशय आदरानं घेतलं जातं, ते त्यांच्या वेगळ्या प्रकृतीच्या लेखनामुळे. कादंबरी, कविता आणि वैचारिक समीक्षणात्मक अशा त्रिविध वाङ्मयप्रकारात मुक्तिबोधांनी लेखन केलं आणि तिन्ही प्रांतात त्यांनी स्वतःचा असा वेगळा ठसा उमटविला. ज्या काळात मराठी साहित्य आणि मराठी साहित्यव्यवहार 'सत्यकथा' 'छंद' च्या प्रकृतिधर्मानुसार घडत होते, वाटचाल करीत होते, त्या काळात मुक्तिबोधांनी सजग समाजविषयक जाणिवा स्वीकारून त्या आपल्या लेखनात कलात्मक पातळीवर आविष्कृत करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला. मुक्तिबोध फक्त एवढे करूनच थावंले नाहीत, तर ज्या काळी कलावादाने सौंदर्यवादाची झूल पांघरून स्वतःचा परिघ अधिकाधिक विस्तृत करण्याचे प्रयत्न चालविले होते, त्या काळात या सौंदर्यवादी प्रवृत्तीला आपल्या समीक्षात्मक वैचारिक लेखनाने वारंवार चोख उत्तर देण्याचे कामसुध्दा चालविले होते. म्हणजे केवळ ललित लेखन करूनच मुक्तिबोध थांवत नव्हते, तर त्या पाठोपाठ स्वतःची वाड्.मयीन भूमिका निःसंदिग्धपणे मांडतर्ही होते.

ललित लेखन आणि त्यामागची वाड्.मयीन भूमिका - विचारधारा - एकाचवेळी मांडणे, आणि याचवेळी जाणीवपूर्वक पूर्वसूरींच्या ललितलेखनाची तपासणी करीत जाणे, ही मांडणी मराठीत ज्या फार कमी कलावंतानी केली, त्यात मुक्तिवोधांपूर्वीचे एक महत्त्वाचे नाव म्हणजे बा. सी. मर्ढेकर. (इथे मर्ढेकरांचेच नाव घेण्यामागचे प्रयोजन असे की, मुक्तिबोध आणि मर्ढेकर यांच्या प्रतिभाधर्मात वरवर वाङ्मयप्रकारांचे एक साधर्म्य दिसून येते. दोघांनीही कविता, कादंबरी आणि समीक्षणात्मक / सैध्दांतिक लेखन केलेले आहे.) पण प्रकृतिधर्माने विचार केला तर मुक्तिबोध हे मर्ढेकरांपेक्षा

मुक्तिबोधांची कादंबरीत्रयी : एक मूल्यमापन

डॉ. रवींद्र शोभणे

वेगळ्या वळणाने जाणारे ठरतात, हे स्पष्टच आहे. ललित लेखनाच्या सोवत सोवतच सैध्दांतिक लेखनाची आवश्यकता एखाद्या ललित लेखकाला का पडते ? वस्तुतः ललित लेखन आणि सैध्दांतिक लेखन हे दोन्ही प्रांत वाङ्.मयाच्या क्षेत्रात भिन्न प्रकृतिधर्मांचे समजले जातात ; आणि सैध्दांतिक लेखन करणारे ललित लेखकांना काहीशा तुच्छभावाने ही संवोधतात. दुसरा ललित लेखकांचा एक पक्ष असा आहे, की ते सैध्दांतिक / समीक्षणात्मक लेखनाला वाङ्.मयाची उपशाखा किंवा वाङ्.मयीन व्यवहार म्हणूनही संवोधतात. या अशा परिस्थितीत जेव्हा मर्ढेकर-मुक्तिवोधांचे एखाद दुसरे सन्माननीय उदाहरण समोर येते तेव्हा हा पक्षोपपक्ष किंवा ललित - सैध्दांतिक लेखनातील व्दैतभाव पूर्णतः गळून पडतो. या संदर्भात इथे एक मुद्दा प्रकर्षाने मांडावासा वाटतो. जेव्हा पूर्वसूरींचे वाङ्.मयीन संस्कार-जाणिवा-संकल्पना एखादा कलांवत मुळातूनच नाकारतो आणि त्या ठिकाणी नव्या मूल्यात्मक जाणिवा ललित पातळीवर मांडू इच्छितो, जुने नाकारून नवे रुजविण्याची भूमिका स्वीकारतो, तेव्हा त्या भूमिकेची ललितेतर मांडणी म्हणजे त्या कलावंताचे सैध्दांतिक लेखन असते. हे असे सैध्दांतिक लेखन त्या कलावंताची वाङ्.मयीन गरज ठरते. मुक्तिवोधांच्या कादंबरीत्रयीचा विचार करताना आणि त्यांच्या प्रकृतिधर्माचा विचार करताना प्रस्तुत भूमिका अधिक सयुक्तिक ठरू शकेल, असे वाटते.

.२.

मुक्तिवोधांनी तीन कादंबऱ्या दोन कवितासंग्रह आणि तीन समीक्षणात्मक / सैध्दांतिक पुस्तके अशी एकूण आठ पुस्तके लिहिलीत. 'क्षिप्रा' (१९५४), 'सरहद्द' (१९६१), 'जन हे वोळतु जेथ' (१९६१) या कादंबऱ्या; नवी मळवाट (१९४८) यात्रिक (१९५७) हे कविता संग्रह; आणि काही निवंध (१९६३), जीवन आणि साहित्य (१९७२) व सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य (१९७७) ही समीक्षणात्मक, सैध्दांतिक स्वरूपाची पुस्तके. त्यांच्या 'सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य' या पुस्तकाला १९७१ सालचा साहित्य अकादमीचा पुरस्कारसुद्धा प्राप्त झाला. सकृतदर्शनी कवी आणि कादंबरीकारापेक्षा समीक्षक, विचारवंत म्हणून मुक्तिवोध अधिक जड वाटू लागतात. शिवाय राजमान्यता आणि साहित्याच्या प्रांतातला सर्वोच्च समजला जाणारा साहित्य अकादमीचा पुरस्कार मुक्तिवोधांच्या 'सृष्टी सौंदर्य आणि साहित्यमूल्य' या ग्रंथाला म्हणजे वैचारिक, सैध्दांतिक लेखनालाच मिळाला, यावरून मुक्तिबोधांचा वाङ्.मयीन पिंड आणि त्यांच्या लेखनातील पृथगात्मता स्पष्ट होऊ पाहते. (पण केवळ पारितोषिके किंवा राजमान्यता, रसिकमान्यता या गोष्टींमुळे त्या त्या कलावंताची पृथगात्मता, वाङ्मयीन पिंड सुस्पष्ट होतो असे नाही. इथे फक्त मुक्तिबोधांच्या संदर्भात मला हा योगायोग वा हे घटित अधिक अर्थपूर्ण वाटते.)

मुक्तिबोधांनी स्वीकारलेला लेखनाचा क्रम लक्षात घेता वा त्या त्या वाङ्,मयप्रकारातील त्यांचे पहिले पुस्तक केव्हा प्रकाशित झाले हे तपासून पाहताना कविता ('नवी मळवाट'१९४८), कादंबरी ('क्षिप्रा'१९५४) आणि समीक्षणात्मक / सैध्दांतिक लेखन ('काही निबंध' १९६३) असा दिसतो. सकृतदर्शनी या तिन्ही वाङ्.मयप्रकारांचे त्यांचे लेखन समांतरपणे चालले होते असे दिसते.

.३.

या पार्श्वभूमीवर, या अनुषंगाने मुक्तिबोधांच्या कादंबऱ्यांचा विचार करताना त्या कादंबऱ्यांच्या मुळाशी जाता येईल अशी आशा करायला हरकत नाही.

मुक्तिबोधांनी 'क्षिप्रा' ही कादंबरी लिहिली तेव्हाच बिशूच्या आयुष्याचा एक सलग प्रवास त्यांना अपेक्षित होता. बिशूच्या आयुष्यातील टप्याटप्यांचा, त्याच्या व्यक्तित्वाचा आंतर्बाह्य विकास त्यांच्या मनात होता, पण हा विकास 'क्षिप्रा' च्या लेखनप्रक्रियेतच निश्चित झालेला नव्हता. काही धूसर, अस्पष्ट असे ठोकताळे मुक्तिबोधांनी आपल्या मनाशी ठरविलेले असावेत.

या संदर्भात तत्कालीन मराठी कादंवरी वाङ्.मयाचा विचार केल्यास खंडात्मक कादंबरीची संकल्पनाही त्याकाळी फारशी रुजलेली होती, असे म्हणता येत नाही. असे एखादे अपवादात्मक उदाहरण देता येईल. (कुमार रघुवीर किंवा रघुवीर सामंत यांची 'उपकारी माणसे' ही चार खंडात्मक कादंबरी; पण या कादंबरीचे चार खंडात विभाजन करताना लेखनातील प्रयोग आणि कथानकाचे विलगीकरण हाच मुळात उद्देश दिसतो.) मुक्तिबोधांच्या तिन्ही कादंबऱ्या या साधारणतः सात-आठ वर्षांच्या फरकांनी प्रकाशित झालेल्या आहेत. म्हणजे इथे बिशूचा जीवनप्रवास -हा कथाप्रवास- आधीच मांडून ठेवलेला नव्हता किंवा कथानकाच्या केवळ विलगीकरणास्तवही हा कथाभाग त्रिखंडात्मक होत नाही.

बिशूच्या व्यक्तिमत्वाचा आंतर्बाह्य विकास या कादंबरीत्रयीचा मुख्य उद्देश आहे. बिशूचा हा विकास व्यक्ती ते समष्टी असाही लेखकाला मांडावयाचा आहे. यात बिशूचे घर, त्याच्या घरातली माणसे इथपासून तर तो ज्या गावात - परिसरात (उज्जैन - इंदूर - उज्जैन) राहतो तिथली माणसे, समाज, जनसमुदाय, त्यांची मानसिकता, जनआंदोलन (स्वातंत्र्याच्या मंदर्भात) गरीब - श्रीमंताची मानसिकता, मार्क्सवादी दृष्टिकोनातून इथल्या समाजाचे, इथल्या विषमतावादी अर्थसत्तेचे विश्लेषण अशा एकेका विस्तृत परिघापर्यंत ही कादंवरी विकसित होत जाते. 'क्षिप्रा' च्या प्रस्तावनेत मुक्तिबोध म्हणतात, " ही बिशूच्या आयुष्याची पहिली मजल. अजून तर त्याचा समग्र जीवनपट उलगडावयाचा आहे."

अनुक्रमणिका

विशूच्या आयुष्याचा समग्र जीवनपट म्हणजे कुठपर्यंतचा जीवनपट लेखकाला अपेक्षित आहे, ह्याचा शोध घेताना आपल्याला 'जन हे वोळतु जेथ' च्या शेवटापर्यंत यावे लागते. शिक्षकी पेशा स्वीकारून तेजपूरला जाण्याचे विशू या कादंबरीच्या शेवटच्या टप्प्यात ठरवतो. 'क्षिप्रा' ची सुरुवात विशूच्या जन्माने होते. म्हणजे या विश्वात निष्पाप, निरागस विशूने जन्म घेण्यापासून तर त्याच्या स्वयंभूपणे, जाणीवपूर्वक जगण्याच्या मार्गक्रमणापर्यंतचा हा विशूच्या आयुष्यातला तीन टप्प्यांचा प्रवास या तीन कादंबऱ्यांमध्ये चितारलेला आहे.

विशूच्या या मजल दर मजल प्रवासाला साकार करण्यासाठी लेखकाने उभे केलेले विश्व तपासून पाहणे, या विश्वातील माणसांचा त्यांच्या आंतरसंबंधाचा शोध घेणे अधिक आवश्यक ठरते.

.४.

विशूच्या अवतीभवतीचे विश्व मुक्तिबोध अतिशय काळजीपूर्वकपणे उभे करतात. हे विश्व उभे करताना आणि या विश्वातील माणसे रंगवताना मुक्तिबोधांची मार्क्सवादी बैठक इथे प्रकर्षाने अभिव्यक्त होते. ही माणसे आर्थिक विषमतायुक्त समाजाचे प्रतिनिधी म्हणून या विश्वात उभे राहतात. गरीब-श्रीमंतीचा पीळ प्रारंभापासूनच जाणवू लागतो. नवजात विशूचं बाळंतीणीच्या खोलीतील रडणं ऐकून बापू रमाबाईला म्हणतात,'ऐकतेस का ? पोराला आपलं घर नापसंत दिसतय्' (क्षिप्रा - पृ.२) इथूनच हा पीळ जाणवायला प्रारंभ होतो.

बापू - रमाबाईंचा संसार हा मध्यमवर्गीय, कारकुनी करणाऱ्या एका गरीब पण पीळदार ब्राह्मणाचा संसार आहे. रमाबाईचं माहेर श्रीमंत, पण बापूवरील प्रेमापोटी रमाबाई आपल्या माहेरचा त्याग करते आणि स्वतंत्र बिऱ्हाड उभे करते. रमाबाईंच्या पतीप्रेमापेक्षाही त्यांच्या मनातला पीळ, बाणेदारपणा, स्वाभिमान इथे अधिक तीव्रतेने प्रकट होतो किंवा बापूंचा कचेरीत केशव कुलकर्णींनी केलेला विश्वासघात, बापूंसारख्या नाकाच्या दिशेने चालणाऱ्या माणसाला केशव कुलकर्णीसारख्या माणसाने फसविणे हे या विश्वातील एक दु:खद घटित. या घटिताचा संबंध आणि संदर्भ केवळ बापू आणि कुलकर्णी यांच्यापुरताच मर्यादित राहत नाही. कुलकर्णीच्या बाजूने तो कदाचित त्या व्यक्तीपुरताच मर्यादित आहे; पण बापूंच्या बाजूने विचार केला तर या घटिताचे परिणाम फार दूरवर उमटू लागतात. या धक्क्यातून बापूंचा मृत्यू होणे, आपले घर आता पूर्णतः निराधार झालेले आहे ते सावरण्यासाठी आपल्याला कंबर कसणे आवश्यक आहे या जाणिवेने मधूने सामोरे जाणे, आता आपल्याला कुठलाच आधार नाही, विशूच्या शिक्षणाचीही कुठली तरतूद होत नाही म्हणून रमाबाईंनी विशूला इंदूरला मावशीकडे

पाठविणे, इथे रमाबाई आणि सुमाचा अठरा विश्वे दारिद्र्याचा संसार सुरू होणे, त्यांच्या या विपन्नावस्थेत त्यांच्या वाट्याला वामनरावांचा मदतीचा वारंवार हात येणे......बापूंचा कुलकर्णींनी विश्वासघात केला, या घटनेचे हे असे परिणाम सतत घडत जातात. बापूंचा विश्वासघात होत नाही तो पर्यंत या वीरकर कुटुंबातील दैनंदिन जीवन संथपणे, सुरळीपणे सुरू असते. म्हणजे ही घटना या सबंध विश्वाला हलवून सोडणारी आणि त्याचे परिणाम प्रस्फुटित करणारी अशी प्रेरक (शोकात्म नाट्याच्या दृष्टीने) घटना ठरते. शोकांतिकेला उन्नत अवस्थेपर्यंतच्या प्रवासासाठी जशी एखादी प्रेरक घटना आवश्यक असते, नव्हे ती पायाभूतच असते, तशीच ही घटना या वीरकर कुटुंबासाठी ठरते. या घटनेचे स्वरूप पुन्हा आर्थिक - सामाजिक आहे. मानसिक किंवा तत्सम स्वरूपाची ही घटना नाही (उदा. 'एकच प्याला' तील शोकांतिकेसाठी सुधाकरचा मनस्वी, आत्यंतिक स्वाभिमानच दुखावला जातो किंवा शेक्सपीअरच्या नाटकांमध्ये टोकदार, आत्यंतिक स्वभावांच्या व्यक्तिमत्वाला कुठेतरी तडा जातो.)

बापूंच्या किंवा वीरकर कुटुंबाच्या परिघात घडणारी ही घटना. प्रत्येक व्यक्तीच्या संदर्भात वेगवेगळ्या प्रतिक्रिया प्रतीत होतात आणि यातूनच त्या त्या व्यक्तीचं व्यक्तिमत्व पुढे घडत, वाढत, ढासळत जातं. या एका घटनेच्या धक्क्याने बापूंचा अंत होतो. बापूंच्या मृत्यूमुळे रमाबाईंवर दुःखाचा पहाड कोसळतो. जणू संवेदना हरविलेल्या एखाद्या यांत्रिक मानवाप्रमाणे त्यांच्या संपूर्ण जीवनव्यवहाराला कळा येते. सुमा मूक होते. निःशब्दपणे ती वागू लागते आणि यातील महत्त्वाचा भाग म्हणजे एकाएकी बिशूचं बालपणच हरवून जाणं. मधूचं घरातून एकाएकी निघून जाणं आणि बापूंचा मृत्यू होणं या दोन घटना बिशूच्या आयुष्यात फार मोठा बदल घडवून आणतात. बापूंच्या जाण्यानं बिशू पोरका होतो तर मधूच्या जाण्यानं नंतर नंतर त्याच्या मनात दूरत्वाची, परत्वाची भावना जागी होते. मधूचं पहिलं जाणंच बिशूच्या या भावनेला खतपाणी घालतं. प्रत्यक्षात सैन्यात भरती व्हायला चाललेला मधू मात्र आजारी बापूंना आणि रमाबाईंना हे स्पष्टपणे सांगत नाही. मात्र स्टेशनवर बिशूला 'एक गोष्ट सांगतो म्हणजे कळेल तुला माझी करामत ! मी युध्दावर चाललोय् ! ही बघ ऑर्डर.' (क्षि.पृ. १४८) म्हणून सत्याचं तेजाब जणू तो बिशूच्या तोंडावरच फेकतो, आणि त्यानंतर 'जन हे वाळतु जेथ' मध्ये 'मधू एका ख्रिश्चन मुलीशी लग्न करणार आहे' हे मधूच्या पत्रातून बिशूला कळतं तेव्हा मात्र बिशूची प्रतिक्रिया अधिक तीव्र स्वरूपाची असते. इथे बिशूच्या मनात द्वेषमूलक भावच अधिक जागृत होतो. मधूकडे तो अधिक आकसाने आणि तिरस्काराने पाहू लागतो. अर्थात त्याच्या मनातील मधूच्या या भावनेला खतपाणी घालणाऱ्या आणखी काही घटना मध्यंतरी वीरकर कुटुंबात घडून जातात. मुख्यतः सुमा व रमाबाईचे

विपन्नावस्थेत जाणारे दिवस. या दिवसात मधू खिश्चन मुलीशी लग्न करू इच्छितो, पण घरी येऊ इच्छित नाही वा पत्रही देत नाही. मधूच्या पत्राची किंवा त्याच्याकडून येणाऱ्या पैशाच्या मदतीची सुमा किंवा रमाबाई सतत वाट पाहत असतात.

.५.

'क्षिप्रा', 'सरहद्द' आणि 'जन हे वोळतु जेथ' या तिन्ही कादंबऱ्यांमधून मुक्तिबोधांचा मार्क्सवादी दृष्टिकोन निश्चितपणे प्रतीत होतो. हा दृष्टिकोन प्रतीत व्हाया म्हणून लेखक वेगवेगळ्या पार्श्वभूमीवर बिशूची ही कथा घडवताना दिसतात. 'क्षिप्रा' मध्ये चिंतू वझे आणि बिशूच्या संघर्षातून हा दृष्टिकोन हळूहळू साकार होऊ लागतो. मुळात या कथेची उभारणीच या पायावर झालेली दिसून येते ; पण मुक्तिबोध कवितेतून कवी म्हणून ही भूमिका उघड उघड स्वीकारतात, तशी उघडपणे कामगार- कारखानदार संघर्ष, वर्गीय लढा किंवा विरोधविकासवादी वा समाजसत्तावादी भूमिका या कादंबऱ्यांमधून ते घेत नाहीत. इथे लेखकाची या दोन वाङ्मयीन माध्यमांकडे - प्रकारांकडे - पाहण्याची भूमिका काहीशी वेगळी आहे का ? की या वाङ्मय प्रकारांच्या संदर्भात मुक्तिबोधांची भूमिका वेगवेगळ्या स्वरूपाची आहे ? मुक्तिबोधांची वानगीदाखल पुढील कविता घेता येईल ——

फोडा ते घुमट खुले निंच खुल्या क्षितिजाचे
राख करा श्याम सूर्य गेल्या जुन्या जमान्याचे
पेटवा, पेटवा सारी उरातली अडगळ
चेतवा, चेतवा उरी जीवनाची तळमळ ('नवी मळवाट ' पृ. ७६)

या किंवा आणखी अशाच कवितांमधून मुक्तिबोधांची काव्यांतर्गत क्रांतिप्रवण दृष्टी सुस्पष्ट होत जाते. मुक्तिबोधांची कविता इथे उघडपणे, स्पष्टपणे हा दृष्टिकोन स्वीकारते. कवितेतून प्रतीत होणारा हा दृष्टिकोन सरळ सरळ प्रचारकी वाटावा इतका स्पष्ट आहे. शिवाय मुक्तिबोधांनी आपल्या दोन्ही कवितासंग्रहांना विवेचक आणि विस्तृत अशा प्रस्तावना लिहिलेल्या आहेत. त्या तुलनेत तिन्ही कादंबऱ्यांच्या प्रस्तावना अगदीच संक्षिप्त व नाममात्र अशा आहेत. कवितासंग्रहांच्या प्रस्तावनेत मुक्तिबोध असे कुठले साधे संसूचनही करीत नाहीत. कादंबरीतून आणि कवितेतून व्यक्त होणारा दृष्टिकोन समान असूनही इथे हा भेद का जाणवतो? कदाचित, कादंबरी हा वाङ्.मयप्रकार आपला दृष्टिकोन, आपली जीवनदृष्टी प्रतीत होण्याकरीता अधिक सोयीचा आहे. कलाकृतीअंतर्गत हा दृष्टिकोन अधिक तपशीलवार, अधिक स्पष्टपणे व्यक्तिरेखांच्या, निवेदनाच्या माध्यमातून मांडता येतो. कवितेच्या अंगाने हा विचार मांडताना मात्र कवितेचे रचनाबंध, बाह्यरूप या दृष्टीने काहीसे अव्यक्तच ठरते, म्हणूनही मुक्तिबोधांनी

अनुक्रमणिका

कादंबऱ्यांना अधिक विवेचक प्रस्तावना लिहिण्याचं टाळलेलं असावं. प्रस्तुत तिन्ही कादंबऱ्यांमधून भावे-मधू, भावे - बाबासाहेब - मधू, डॉ. जोशी - विशू, सदाशिवराव - बिशू, सदाशिवराव - भावे, विश्वरूप - बिशू, निशिकांत - जगदीश - विशू इत्यादींच्या चर्चांमधून, संवादांमधून, वावदूकपणातून मुक्तिबोधांची जीवनदृष्टी प्रत्यक्षाप्रत्यक्षपणे स्पष्ट व्हायला निश्चितपणे मदत होते, हे नाकारता येत नाही.

बिशू, बबड्या आणि चिंतू वझे यांच्या व्दारे 'क्षिप्रा ' मध्ये मुक्तिबोधांचा हा दृष्टिकोन अतिशय कलात्मक आणि प्रगल्भपणे व्यक्त होतो. चिंतू वझेच्या चित्राच्या पुस्तकाला बबड्याच्या माध्यमातून विशूने हात लावला म्हणून आपल्या नियमाप्रमाणे चिंतू वझे बिशूला एक पैसा मागतो, ही तर्शी बालसुलभ विश्वातली नित्यपरिचित अशी सामान्य घटना. बालमानसिकता व्यक्त होणारी. पण मुक्तिबोध या परिचित घटनेचे अर्थच इथे पार बदलवून टाकतात. हा संघर्ष मग बालविश्वातला, दोन सामान्य लहान मुलांमधला राहतच नाही. त्या घटनांमागचे अर्थ आणि व्यंग्यार्थ अधिक स्पष्टपणे व्यक्त होऊ लागतात. हा संघर्ष कळत न कळत शोषक - शोषितांचा संघर्ष ठरतो आणि शेवटी अन्यायाचा प्रतिकार करण्याची, अन्यायाविरूध्द बंड करून उठण्याची प्रवृत्ती - ती बीजधारणा - विशूने चिंतू वझेशी झोंबी घेणे, दगड मारून त्याचा डोळा फोडणे या प्रसंगातून अतिशय बोलकेपणाने प्रतीत होते. 'क्षिप्रा' तील बाबासाहेब - मधूचा संघर्ष किंवा 'जन हे वोळतु जेथ ' मधील सदाशिवराव - बिशू यांचे आंतरसंबंध, बिशू आणि गोरा साहेब यांच्यात झालेली झटापट, या / अशा सर्व प्रसंगांतून हा भाव प्रकट होतो, असेच म्हणता येईल.

वर्गभेदाचा स्तर, आंतरसंबंध यांची अधिक स्पष्टपणे 'सरहद्द ' मध्ये मांडणी झालेली दिसून येते. 'क्षिप्रा' मध्ये ही मांडणी काहीशी अस्पष्ट आहे. कारण इथे कथानकाचे काही धागे लेखकाला विकसित आणि सुस्पष्ट करावयाचे आहेत. उदा. मधू - विशूचं भावविश्व, मधूचं सैन्यात निघून जाणं, बापूंची फसगत, त्यांचं निधन, भावे - मधूची मैत्री इत्यादी. इथे १६५ पानांच्या या कादंबरीत कथानकाचे पदर असे काहीशा गोष्टी अव्यक्त ठेवत लेखक उलगडत जातात. उदा. पहिल्या भागातला नवजात विशू तावडतोब दुसऱ्या भागात बापूंचं बोट धरून शाळेत जाताना दिसतो. (इथे विशूचा जन्म दाखवायची काही आवश्यकता होती का ? हा प्रसंग न टाकता मूळ कादंबरीत काही फरक पडतो का ? हे तपासून पाहिले तर नकारात्मकच उत्तर द्यावे लागेल.)'क्षिप्रा' मध्ये सुमासुध्दा पुरेशी स्पष्ट होत नाही.

.६.

'सरहद्द' ची मांडणी विशूच्या आंतरिक गरजेतून होताना जाणवते. 'क्षिप्रा '

तून - म्हणजेच उज्जैन मधून बाहेर पडणारा विशू अपुऱ्या, अधुऱ्या जाणिवांचा नि एकारलेल्या व्यक्तिमत्वाचा असा आहे. पित्याचे छत्र हरवलेले, आईच्या मायेपासून जाणीवपूर्वक दूर होणारा विशू 'सरहद्द' मध्ये - इंदूर मध्ये येतो, तोच नव्या क्षितिजाकडे झेपावताना. सुमाचं बोट धरून येणारा आणि गाडीत भावेंचं अलवार, हळुवार बोलणं ऐकत बसलेला विशू नव्या क्षितिजात प्रवेश करतो तोच जुन्या जाणिवा बाजूला सारून. इथे भूप्रदेश, माणसे, वातावरण, संस्कार, समाजकारण, राजकारण सगळंच बदललेलं आहे. तथापि मुक्तिबोध नव्या म्हणून काही जुन्याच चौकटींची पुनर्मांडणी करताना जाणवतात.

विशू इंदूरला मावशीकडे पुढच्या शिक्षणासाठी येतो. कारण रमाबाई बापूंच्या मृत्यूनंतर सुमा आणि विशूचा खर्चाचा भार पेलू शकत नाही. आपल्याला आपल्या गरिबीमुळे उज्जैन सोडून, आई आणि बहिणीला सोडून इंदूरला पुढच्या शिक्षणासाठी मावशीकडे (निमामावशी) जायचं आहे, ही भावनाच विशूला प्रारंभी अधिक अंतर्मुख करते. कुणाच्या तरी उपकाराच्या ओझ्याखाली आपण दबणार आहोत ही भावना त्याच्या मनात आत खोलवर रुतून बसते आणि तो इंदूरमधल्या सबंध वास्तव्यात मावशीजवळ किंवा कमळजवळ कधीही स्वतःचं मन मोकळं करीत नाही. कारण मावशीच्या आणि त्याच्या आर्थिक परिस्थितीतील अंतराय. निमामावशी ही श्रीमंत, धनिक वर्गातीलच एक व्यक्ती - प्रतिनिधी आहे आणि आपला तिचा सुसंवादच कुठे होऊ शकणार नाही, ही भावना विशूच्या मनात अधिकाधिक घट्ट होत जाते. 'एखादा प्रेमळ चेहरा गर्दीतही तुझा शोध करीत असेल ' ('क्षिप्रा ' १६५) हे गाडीतील भावेंचं वाक्य इंदूरच्या स्टेशनवर उतरल्यानंतरही त्याच्या मनात रूंजी घालीत असते, पण प्रत्यक्षात मात्र असे काही घडत नाही. तो स्वतःच आपले सामान घेऊन मावशीचे घर शोधत येतो आणि तिथले वातावरण पाहून जणू ठेचाळल्यासारखा तिथेच थबकतो. मुक्तिबोध निमामावशीच्या घराचं, घरातल्या वस्तूंचं, तिथल्या उपस्थित व्यक्तींचं, प्रसंगांचं अतिशय बारकाईनं वर्णन करतात आणि या क्षणापासून विशूच्या मनात आधीपासून असलेली भावना अधिक घट्ट होते. मावशीकडे येणारी माणसे, डॉ. जोशी इत्यादींमुळेही विशू खुलून त्या घरात वावरतच नाही.

'सरहद्द ' मध्ये विशूच्या व्यक्तित्वाला आपलेपणाचा स्पर्श होणारे मुक्तिबोधांनी एक घर आणि त्या घरातली माणसे उभी केलेली आहेत. नाना, बंड्या, राजा, अक्का आणि गीताबाई या त्या घरातील पाच व्यक्ती. इथे मुक्तिबोध पुन्हा बापू बीरकरांच्या कौटुंबिक चौकटीची पुनर्मांडणी करताहेत. काही तपशील, व्यक्तींच्या काही अंतर्बाह्य लकबींना - स्वभावधर्माला बदलवून लेखक इथे पुन्हा बापू, मधू, विशू, सुमा आणि

रमाबाई याच व्यक्तींची पुन्हा निर्मिती करतात. ही बिशूच्या व्यक्तित्वाची गरज की लेखक म्हणून मुक्तिबोधांच्या व्यक्तित्त्वाची गरज? 'क्षिप्रा ' ही एका कुटुंबाची, त्यातील नात्यागोत्याची, हर्ष - विमर्षाची कुटुंबकथा प्रायः वाटते तशी मात्र 'सरहद्द' वाटत नाही, तर 'सरहद्द' व्यक्ती - कुटुंबांच्या पलीकडे पाहणारी, एक समाजदर्शन घडवू पाहणारी कादंबरी वाटते. बाहेरच्या जगाचा अनुभव, त्या अनुभवातून येणारे व्यावहारिक शहाणपण, त्या शहाणपणातून विकसित होत जाणाऱ्या बिशूच्या सर्वांगीण जाणिवा यांचा पोत इथे मुक्तिबोध अधिक तन्मयतेने चितारताना दिसतात.

बिशूच्या जाणिवा इथे अधिक विकसित होतात, हे विधान करायला एक विशेष असे कारणही इथे आहे. बिशू इंदूरला जातो, तेव्हा तो पौगंडावस्थेत आहे. बिशूचं वय इथे पंधरा - सोळा वर्षांचं तरी आहे. मानवी शारीर-मानसिक जाणिवांचा विकास होण्याकरिता हे वय , ही अवस्था अधिक सुयोग्य अशी ठरते. 'क्षिप्रा ' मध्ये येणारे कथानकातील, आशयातील सगळेच आयाम 'सरहद ' मध्ये येतात फक्त त्यांचं बाह्यरूप मात्र बदलतं. उदाहरणादाखल बापू वीरकरांचे कुटुंब आणि 'सरहद्द' मधील नानांचे कुटुंब यातील घटकांचे साम्य पुढीलप्रकारे सहज दाखवता येईल.

नाना — बापू
गीताबाई – रमाबाई
बंड्या – मधू
राजा – बिशू
अक्का – सुमा

काही प्रमाणात मानसिक जडण घडणीचे तपशील आणि संदर्भ सोडले किंवा काही तात्कालिक संदर्भ, लकबी सोडल्या तर वरील साम्य नाकारता येत नाही.

'क्षिप्रा ' आणि 'सरहद्द ' मध्ये आणखी काही घटनांमध्ये साम्य असल्याचे जाणवते. उदा. पैशाच्या फसवणुकीच्या प्रसंगामुळे खाटेला खिळून बापूचा अंत होतो, तर घरातील कटकटींना आणि आपल्या नगण्यत्वाला कंटाळून नाना स्वातंत्र्याच्या जनआंदोलनात उडी घेतात आणि त्यात चेंगरून त्यांचा अंत होतो बापूचा अंत अगतिकतेपोटी, असहायतेपोटी होतो तर नानाचा अंत वैफल्यातून होतो. अक्का ही क्षयाची रुग्ण आहे. 'क्षिप्रा ' तील भावेसुध्दा क्षयाचा रुग्ण आहे हेही आणखी एक साम्य.जगण्यातली बेफिकीर वृत्ती आणि रोमँटिक, हळूवार कविहृदय या दोहोंचा संगम 'क्षिप्रा' तील मधू मध्ये झालेला दिसतो, तर इकडे 'सरहद्द' मध्ये या दोन्ही वृत्ती क्रमशः बंड्या आणि राजा यांच्यामध्ये विभागलेल्या दिसतात. फक्त मधू हा निखळ रोमँटिसिझम जपणारा आहे, तर राजाच्या काव्यदृष्टीत एक प्रकारचा तिरकसपणा किंवा सिनिसिझम असल्याचे जाणवते.

निमामावशी ही 'सरहद्द' मधली एक प्रमुख व्यक्तिरेखा. त्यामुळे 'सरहद्द' मधली खूपशी जागा निमामावशीच्या कथाभागानेच व्यापलेली आहे. निमामावशी ही रमावाईंची चुलत बहीण, पण 'क्षिप्रा' मध्ये रमावाईंच्या भूतकाळाच्या चिंतनात- स्मृतींमध्ये ही निमामावशी कुठे दिसत नाही. रमाबाईच्या घराचे, घरातील माणसांचे संबंध वगैरे निमामावशीशी कुठेही स्पष्ट होत नाहीत. रमाबाईंच्या अत्यंत अडचणीच्या, हलाखीच्या दिवसांमध्येसुध्दा कुठे निमामावशीचा साधा उल्लेखही येत नाही. मात्र बापूंच्या मृत्यूनंतर संसाराचा गाडा आपल्याला एकटीला रेटणं अतिशय अवघड आहे, ह्याची जाणीव होताच रमाबाई बिशूपुढे मावशीच्या गावी पुढच्या शिक्षणासाठी जाण्याचा प्रस्ताव ठेवते. ('क्षिप्रा' पृ.१६०) बापूंच्या मृत्युनंतर तावडतोब पुढच्याच प्रसंगात हा निर्णय येतो. इथे यापूर्वी वाचकांना (आणि कादंबरीपुरती वीरकर कुटुंबीयांनाही) अनोळखी असलेल्या मावशीकडे विशू सहजासहजी कसा जातो ? (बापूंचा मृत्यू आणि हा निर्णय, किंवा विशूचं इंदूरला निघणं यात दोन महिन्यांचा कालखंड आहे.) स्वाभिमानी, स्वत्वाचा पीळ असलेली रमावाई हा निर्णय कुठल्या मनःस्थितीतून - अगतिकतेतून - घेतात, हे मात्र मुक्तिबोधांनी अस्पष्टच ठेवलेलं आहे. इथूनच कदाचित मुक्तिबोधांच्या मनात 'सरहद्द' ची मांडणी सुरू झाली होती का ? विशूला क्षिप्रामैय्याच्या परिसरातून बाहेर पाठवायची अस्पष्ट मांडामांड इथूनच मुक्तिबोध करीत होते की काय ? कदाचित या प्रश्नाला होकारार्थीही उत्तर द्यावे लागेल.

.७.

'सरहद्द' मध्ये निमामावशीच्या आयुष्याची मांडणी, त्या व्यक्तिरेखेची जडण घडण काहीशी वेगळ्या अंगाने होते आहे. वेगळ्या अंगाने याचा अर्थ या व्यक्तिरेखेला मुक्तिबोध सामान्यातील असामान्य म्हणून रंगवतात. या व्यक्तिरेखेला पुरेपूर न्याय मिळावा, वाचकांची सहानुभूती मिळावी म्हणून तिच्या अवतीभवतीच्या घटना घडत जातात. या घटना सामान्य घटनांपेक्षा काहीशा वेगळ्या वाटू लागतात. उदा. लग्नाच्या पहिल्या रात्रीच तिच्या पतीनं तिला सावधतेचा दिलेला इशारा " इजा बिजा तिजा ! दोघी आटोपल्यां, आता तुझी पाळी ....कशाला आलीस पोरी इथं?" (सरहद्द पृ.५३) म्हणजे दोनदा यापूर्वी लग्न झालेल्या बीजवराशी तिचं लग्न होतं. निमामावशीला या अशा श्रीमंत घरात का म्हणून तिचे आईवडील देतात ? कुठल्या अरिष्टापोटी आपल्या लाडक्या लेकीला तिचे आईवडील असे दुःखाच्या खाईत लोटून देतात? केवळ गरिबीमुळे? की मुक्तिबोधांना आपल्या मार्क्सवादी चौकटीत पुन्हा ही घटना शोषक - शोषित या आयामानुसारी बसवायची आहे म्हणून? इथे सासर शोषक आणि निमामावशी शोषित अशीच मांडणी काही अंशी होऊ पाहते.

निमामावशीचा हा भूतकाळ रंगवताना मात्र कळत न कळत वाचकांच्या मनातल्या 'क्षिप्रा' तील बापूंच्या प्रतिमेला तडा जातो. बापूंची प्रतिमा एकूणच शांत, शालीन, सोज्ज्वळ, पापभीरु आणि देवभक्त- सश्रध्द अशीच आहे. अर्थात ही प्रतिमा बापू (नारायण) रमेच्या प्रेमात पडलेल्या काळातीलही आहे. माणूस असा समूळ (ते सुध्दा काही न घडता) बदलू शकत नाही, पण 'सरहद्द' मध्ये निमामावशीचा भूतकाळ चितारताना मुक्तिबोधांनी उभा केलेला प्रसंग पाहून 'क्षिप्रा' तील बापू आणि 'सरहद्द' (अर्थात भूतकाळातील) बापू एकच का अशी शंका आल्यावाचून राहत नाही.

निमामावशीच्या आयुष्यातील पुडी प्रकरण. तिला नारायणरावाने (बापूंनी) चिठ्ठी लिहिली आणि त्याची पुडी करून तिच्याकडे फेकली.(चिट्ठीत काय लिहिलं होतं, ते ठाऊक नाही.) "सहजगत्या तिनं ती पुडी उलगडली. मग हळूहळू तिचे डोळे विस्फारले गेले. डोळे मोठे करून ती एकच ओळ दहा दहादा वाचू लागली. तिनं चारी बाजूंनी पाहिलं. कुणीच दिसत नव्हतं तिनं परत ती ओळ वाचली. मनाशीच थोडी हसली, थोडा विचार करू लागली..." ('सरहद्द' पृ.४७), म्हणजे चिट्ठीत एकच ओळ होती आणि ती ओळ स्त्रीसुलभ भावनांना कुरवाळणारी, मोहोरून आणणारी असावी, असे या वर्णनावरून दिसते. या प्रसंगाचा संबंध पुढे पृष्ठ ५० वर नारायणरावांच्या संदर्भात कसा येतो तेही पाहता येईल. गच्चीवर उभे असलेले नारायणराव (इश्श! हे तर आपले नायबसाहेब) निमाला वर आपल्या खोलीत बोलावतात. "........ते आतच होते. आतूनच घोगऱ्या आवाजात ते म्हणाले,' ये -' मग तिला एकदम जवळ ओढून घेत ते म्हणाले, ' ये बेटा' / निमीच्या सर्वांगाला दरदरून घाम सुटला. चपळाईनं पळताना ती थुंकली - तिचं शरीर जणू होरपळून निघालं. तिची छाती धकधक करीत होती. तिचे डोळे जळजळ करू लागले. घरी येऊन तिनं भराभर गुळणे केले. ('सरहद्द' पृ.५०)

प्रस्तुत वर्णनातून निमामावशीची मनःस्थिती दिसून येते. नारायणरावांविषयी तिच्या मनात त्या क्षणीच तिरस्कार, घृणा निर्माण झालेली आहे. झाल्या प्रसंगामुळे भीतीनं तिच्या मनाचा तावा घेतलेला आहे. नारायणरावांनी तिच्याशी अतिप्रसंग करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे (या क्षणापर्यंत बापू अविवाहित होते) शिवाय तिला 'बेटा' म्हणून ते जवळ ओढतात. याचा अर्थ निश्चितच बापू - निमामावशी यांच्या वयात बऱ्यापैकी अंतर असावे.

या तपशीलातून काही गोष्टी स्पष्ट होतात. बापू आयुष्यात (पूर्वायुष्यात) पापभीरु व आस्तिक असताना सुध्दा एकदाच असे वागले का? बापू असे वागतात याचा अर्थ हा संदर्भ 'क्षिप्रा' तील बापूशी जोडला जातो आणि मग प्रश्न पडतो, मुक्तिबोधांनी 'क्षिप्रा' मध्ये इतक्या उंचीवर नेऊन ठेवलेली व्यक्तिरेखा केवळ या एका क्षुल्लक

प्रसंगासाठी अशी खाली का आणली? सबंध 'क्षिप्रा' मध्ये निमामावशींचा कुठे उल्लेख येत नाही, म्हणजे निमामावशीच्या मनात बापूंविषयी तिरस्कार आहे, अढी आहे, म्हणून निमामावशी कुठेच रमाबाईंना भेटत नाही का? मधल्या इतक्या वर्षात बापूंविषयींची तिच्या मनातली भावना रमाबाईंना कधी, कुठे कळलीच नाही का?- किंवा कळूनही रमाबाई विशूला तिच्याकडेच पुढच्या शिक्षणाला का पाठवते? अप्रत्यक्षपणे रमाबाई निमामावशीकडून ही अशी मदत घेते आणि निमामावशीही विशूला (बापूंचा तो मुलगा आहे आपल्याकडे सहजपणे शिकायला ठेवून घेते.

या संदर्भात उपस्थित होणारे हे सगळेच प्रश्न इथे अनुत्तरित राहतात. सबंध कादंबरीत्रयीत कादंबरीकाराने ही उत्तरे -या जागा -निःशंकपणे, निरपवादपणे कुठे मांडून ठेवलेल्या आहेत असे दिसत नाही.

.८.

श्रीमंत घरातली मुलगी तर गरीबाघरचा मुलगा (रमा-नारायण) आणि गरीबाघरची मुलगी तर श्रीमंताघरचा मुलगा हा विरोधाभास या त्रयीतला एक भाग. सुमाच्या बाबतीतसुद्धा पुढे हेच दिसून येते.

निमामावशीच्या आयुष्याला मिळणारे वळण काहीसे अनपेक्षित होते.- इथे निमामावशी सरदार घराण्याचे प्रभुत्व, भीती झुगारून देऊन डॉ. जोशींसोबत नव्या विश्वात येते. डॉ.जोशी यांच्या प्रेरणेने ती परिचारिकेचा व्यवसाय स्वीकारते आणि अतिशय सचोटीनं, प्रामाणिकपणानं तो व्यवसाय करून ती लौकिक प्राप्त करते. कमल नावाची अनाथ मुलगी दत्तक म्हणून घेते. तिला घडवू पाहते. या व्यवसायात काम करून तिची आर्थिक स्थिती पालटते. आर्थिक सुबत्ता तिला प्राप्त होते. माहेरचं नाव ती पूर्णपणे विसरते.

या सबंध प्रवासाचा जर विचार केला, तर इथे सुनिश्चितपणे, योजनाबद्धरीत्या निमामावशीचा विकास मांडलेला आहे. भौतिकातून अभौतिकाकडे, लौकिकातून अलौकिकाकडे होणारा हा विकास आहे. सरदार घराण्यातही सून म्हणून आलेली निमा शेवटी स्वयंपूर्णत्वाच्या वाटेने जाताना दिसते आहे. ही निमामावशी मध्यंतरी ख्रिश्चन धर्म स्वीकारायचाही विचार करते; पण डॉ.जोशींच्या उपदेशामुळे-सल्ल्यामुळे ती त्यापासून परावृत्तही होते.

निमामावशीचं सबंध आयुष्य तसं एकाकी. रुग्णांच्या सेवेत स्वतःच्या एकाकीपणाला विसरण्याचा ती प्रयत्न करते. तिच्या अवतीभवतीची माणसे, कमल, तिचं समाजकार्य या गोष्टीसुद्धा तिचं एकाकीपण कमी करण्यासाठी पूरक ठरतात. यातच निमामावशीच्या आयुष्यात आणखी एक स्थित्यंतर घडतं. ती दरवर्षी तीर्थयात्रेला जाते. बद्रिकेदार-

रामेश्वरपासून चारी धाम ती तीर्थयात्रेच्या निमित्ताने फिरू लागते. निमामावशीचं हे तीर्थयात्रापर्व स्वतःच्या जीवनातील, जगण्यातील आस्तिक्यभाव जपणे, एकाकीपणा कमी करणे, हे तर निश्चितच आहे; पण त्याहीपेक्षा मोठा भाग म्हणजे आपल्या पूर्वजीवनातल्या पतीचा शोध घेणे. कुठेतरी ती त्या व्यक्तित्वाला शरण गेलेली आहे. अंतःकरणात ती मूर्ती कोरून ठेवलेली आहे.

निमामावशीच्या या वागण्याची-पतीला तीर्थक्षेत्री शोधण्याची - तर्कसंगती कशी लावायची? तिचा पती देवतापूजक, पूजाअर्चा करणारा होता का? की तो वैराग्य धारण करून तीर्थक्षेत्री निघून गेला होता? त्याचं तीर्थक्षेत्री जाणं मावशीला कुठून कळतं? याहीपेक्षा आणखी पुढचा प्रश्न म्हणजे निमामावशी आपल्या त्या पतीमध्ये गुंतून पडली आहे म्हणजे काय? ती त्याच्यात शारीर पातळीवर गुंतून आहे, की मानसिक पातळीवर, की केवळ मानवीय पातळीवर?

मुक्तिबोधांनी मावशीची व्यक्तिरेखा अधिक व्यामिश्र आणि धूसरपणे रंगविलेली आहे. धूसरपणे, याचा अर्थ मावशीच्या व्यक्तित्वातील आंतर्विरोध तपासून पाहताना, त्यांची तार्किक पातळीवर संगती लावताना नेमके दुवेच सापडत नाहीत. केवळ काही घटनांना जमेस धरून या निमामावशीचा शोध घेता येतो, पण तोही पूर्णत्वाने नव्हे.

.९.

'सरहद्द' मध्ये बिशू मोठ्या क्षितिजाला सामोरे जातो आहे. इथे त्याचे विस्तारणारे क्षितिज अनेकस्पर्शी आहे. समाजवादी विचारांना बिशू इथे पहिल्यांदा सामोरे जातो. १९४२च्या जनआंदोलनाची आणि स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाची पहिली ओळख त्याला इथे होते; स्वाभिमानी जीवन (मावशी) आणि स्वाभिमानशून्य जीवनाची (नाना) ओळख त्याला इथेच होते; स्वातंत्र्याच्या आंदोलनात तो इथे सक्रीयपणे ओढला जातो. (पागे सर); मृत्यूच्या काही रूपांची निकटतम ओळखही त्याला इथेच होते. (नाना व अक्कांचा मृत्यू.) थोडक्यात बिशूच्या अनुभवांचा, जाणिवांचा परिघ इथे अधिक विकसित होताना जाणवतो.

विशूच्या जाणिवांचा परिघ अनुभवांच्या कक्षा विस्तारत आहेत, हे विधान करताना त्याच्या जाणिवांना विकसित करणाऱ्या तत्कालीन सामाजिक राजकीय घटितांचाही विचार होणे, त्यांचा या दृष्टीने अन्वय लागणे आवश्यक ठरते. १९४२च्या 'चले जाव'आंदोलनाचा निश्चित संदर्भ या कादंबरीत येतो. तत्कालीन इंग्रजधार्जिण्या लोकांच्या मनातील गांधीद्वेषही (पाध्ये) व्यक्त होतो. गांधीजींच्या आंदोलनातील, स्वातंत्र्यचळवळीतील व्यापकता, जनमानसाला व्यापून उरलेले या चळवळीतील विराटपण, त्या प्रांतातील हैतात्म्य व त्याचा जनजीवनावर झालेला परिणाम (उदा.उत्तरप्रदेश, पंजाबमधील

स्वातंत्र्यसेनानींचे हौतात्म्य) इथे प्रतिबिंबीत होत नाही. ही आंदोलने, हे सामाजिक-राजकीय वास्तव अंशतः तुकड्या तुकड्याने व्यक्त होते. एका अर्थाने ते यातील व्यक्तींच्या गरजेपोटी,गरजेनुसारी येत राहते असे म्हणावेसे वाटते. हे सामाजिक-राजकीय वास्तव जर असे येणार असेल तर मग त्या त्या व्यक्तींचा संबंध त्यातून तपासून पाहतानाही निश्चित उत्तरे सापडत नाहीत. उदा. या आंदोलनात सहभागी होऊन, चेंगरुन नाना मृत्यू पावतात. यात नानांचा बळी घेणारी ही जनलाट म्हटली की या आंदोलनाला आणि त्याच्या उद्दिष्टांना न्यूनत्व येतं आणि नाना वैतागाने वा देशभक्तीने प्रेरित होऊन या जनआंदोलनात सहभागी झाले, असे म्हणायचे तर सामान्य नानांच्या मृत्यूला उदात्तपणा प्राप्त होतो. यातील सत्यांश म्हणजे नानांचा लेखकाला हवा असलेला मृत्यू. कथानकातील एक घटना. एक वळण. त्याकरिता वापरलेली साधने निःसंशयपणे वादग्रस्त ठरतात.

या जनआंदोलनातील बिशूचा सहभाग हा आपद्धर्म म्हणून की त्याचा मूलधर्म म्हणून? तो जर मूलधर्म म्हणूनच गृहित धरायचा तर आणखी काही गोष्टी तपासून पाहाव्या लागतात.

या जनआंदोलनातील, चळवळीतील बिशूचा सहभाग दोन घटनांमधून स्पष्ट होतो. त्यातील पहिली घटना म्हणजे तो पागे सरांच्या म्हणण्यानुसार मुकुंदरावांना आणि कुसुमला एका अज्ञात स्थळी जाऊन कागदपत्रे देतो आणि दुसरी घटना म्हणजे जनआंदोलनात चिरडून नानांचा मृत्यू झाला, ती प्रेरणा घेऊन बिशू आणि त्यांचे समवयस्क -स्वातंत्र्याच्या भावनेने प्रेरित झालेले सहकारी मित्र-मिरवणूक काढतात. खुद्द बिशूच्या हातात तिरंगा असतो. या प्रस्तुत दोन घटनांपुरताच बिशूचा या आंदोलनाशी संबंध येतो. या स्वातंत्र्यांच्या आंदोलनात बिशू स्वतःला झोकून देऊ शकत नाही. कारण त्याचे पाय सुमा आणि रमाबाईच्या पायाशी बांधलेले असतात. त्यामुळे या स्वातंत्र्याच्या आंदोलनाचे नवे पंख जरी त्याला फुटू लागलेले असले तरी तो ते पसरून झेप घेऊ शकत नाही. उलटपक्षी ते त्या काळचं वातावरण होतं. घरादारांवर तुळशीपत्र ठेवून देशाच्या या स्वातंत्र्ययज्ञात सहभागी झालेली ती अख्खी पिढी होती. एक मोठं भारलेपण, एक प्रचंड वेड या पिढीच्या रक्तात जणू थैमान घालीत होतं. मृत्यूला देशास्तव कवटाळण्याचं एक अनिवार वेड या पिढीच्या मस्तकात भिनलेलं होतं. हे सगळं वास्तव, परिस्थितीजन्य हे वेड बिशूमध्ये भिनलेलं नव्हतं. या अर्थानं विचार केला तर बिशू सामान्य वाटतो.

.१०.

बिशूचं सामान्यपण हेच या विश्वाचं व्यवच्छेदकत्व आहे. या 'सामान्य' पणाला मुक्तिबोधांच्या भाषेत मानुषता असेही म्हणता येईल. या अर्थाने 'जन हे वोळतु जेथ'

मधील बिशू तपासून पाहता येतो. कारण विशूच्या व्यक्तिमत्त्वाला इथे एक पूर्णत्व प्राप्त होते.

इंदूरमधून विशू उज्जैनला जायला निघाला आहे. मावशीनं सांगितलं म्हणून स्टेशनपर्यंत त्याच्यासोबत कमल आलेली आहे. आई आजारी आहे म्हणून विशू आता घराकडे निघालेला आहे. तो आता पुन्हा इथे येईल की नाही, सांगता येत नाही. त्यानं इथं पुन्हा यावं, ही कमलची इच्छा. त्याच्या मनाचा एक कोपरासुद्धा हेच सांगतो आहे... मधून मधून कमलच्या बोलण्यातून, विशू-कमलच्या रुसव्याफुगव्यातून व्यक्त होणाऱ्या भावनांची संगती इथे या प्रसंगात लागते आहे. विशूवर प्रेम करणारी ही माणसं (मावशी व कमल), पण विशूला त्यांची ओळख कधी पटलीच नाही. तो जाणीवपूर्वक त्या दोघींपासून दूर राहिला. जेवढं अंतर ठेवता येईल तेवढं अंतर ठेवून राहिला. हे अंतर (मावशीच्या संदर्भात) आर्थिक स्तरावरचे होते; पण कमलपासून विशूचं दूर जाणं? कमल आपल्याकडे ओढली जाते आहे हे त्याला जाणवत असूनही तो मात्र त्याकडे जाणीवपूर्वक दुर्लक्ष करीत आलेला आहे आणि आता मावशीच्या व कमलच्या प्रेमाची त्याला जाणीव झालेली आहे. मधली गैरसमजाची सगळी पुटं बाजूला सरलेली आहेत आणि विशू मात्र त्यांच्यापासून दूर जायला निघालेला आहे. 'एखादा प्रेमळ चेहरा तुझा शोध घेतल्याविना राहणार नाही... ' (सरहद्द पृ.१९८) हे भावेंनी उच्चारलेलं वाक्य कमलच्या संदर्भात त्याला आता पुनःपुन्हा आठवू लागतं. नंतर नंतर तर त्याची कमलमध्ये असलेली गुंतणूक इतकी प्रवळ होत जाते की तो तेजपूरला जायला स्टेशनवर येतो आणि उज्जैनला जाणारी गाडी पाहून 'उज्जैनला जाऊन कमलची भेट घ्यावी का?' म्हणून त्याचं मनही द्विधा होऊन जातं.

विशू आणि कमळमधील अनुबंधांचा विचार इथे टाळता येणार नाही. सुरुवातीला ही ओढ कमळच्या बाजूने जाणवते. म्हणजे एकतर्फी कमळच्या बोलण्यातून-वागण्यातून जाणीवपूर्वक हे व्यक्त होतं आहे. व्यक्त होणारं हे प्रेम ओढाळ वयातलं आहे. वासनारहित आहे. कुमारवयातील नैसर्गिक आकर्षणाचाही तो भाग आहे, म्हणून तो टाळता येत नाही. तथापि रूढ अर्थाने या संबंधांची परिणती प्रेमकथेत होऊ नये ही दक्षता मुक्तिबोध सातत्याने घेताना दिसतात. तारुण्याच्या उंबरठ्यावर असलेल्या, तारुण्यात प्रवेश करणाऱ्या अशा काही जोड्या या विश्वात आहेत. उदा. निमा-मधू, निशिकांत-सुमा इत्यादी. पण या जोड्या तारुण्यसुलभ आकर्षण, प्रेमभाव इथपर्यंतच मर्यादित राहतात. निशिकांत-सुमाच्या संबंधातच मात्र काही वेगळं घडतं, पण तेही अस्पष्टच आहे. माणसामाणसांतील संबंधांची संदिग्धता हे मुक्तिबोधांच्या लेखनातील एक बलस्थान समजायचे का? हे बलस्थान जर समजायचे तर या संदिग्धतेमुळे सुटणाऱ्या कोऱ्या जागा

कलाकृतीला काही एक उंची प्राप्त करून देतात का? या प्रश्नाला होकारार्थीच उत्तर द्यावे लागेल. मुक्तिबोध याद्वारे काही गोष्टी अत्यंत सूचकपणे मांडतात. हे सूचकत्व घटनांना, घटनांमागील परिणामांना लक्षणीय अर्थ प्राप्त करून देतं. याच मुद्याची दुसरी बाजूही लक्षात घेण्याजोगी आहे. तिचा विचार इथे होणे आवश्यक आहे.

सूचकतेमुळे काही गोष्टी गृहित धराव्या लागतात. काही गोष्टी कल्पाव्या लागतात. त्यामुळे कलाकृतींतील घटनांमागच्या अर्थाचे, कृतींचे सुस्पष्टपणे आकलन होईलच असे म्हणता येत नाही. वाचक इथे ज्या काही गोष्टी गृहित धरतो ती गृहितके कलाकृतींतील व्यक्तींना नीटपणे न्याय देऊ शकतीलच हे सांगता येत नाही. यामुळे कधी कधी व्यक्तींच्या आकलनात, मूल्यमापनात गफलत व्हायची शक्यता सुद्धा नाकारता येत नाही. उदाहरणच घ्यायचे झाल्यास 'जन हे वोळतु जेथ ' मधील सुमा आणि निशिकांत सरंजामेचं घेता येईल.निशिकांत-सुमाचे संबंध असेच गृहित धरावे लागतात. निशिकांतला पोलीस पकडून नेतात आणि त्याच्या विरहाने, दुःखाने खचून जाऊन सुमा स्वतःला जाळून घेण्याचा प्रयत्न करते. निशिकांतच्या विरहाने अतीव दुःख होऊन स्वतःला जाळून घेण्याइतकी सुमासारखी साधी भोळी, अंतर्मुख, अबोल मुलगी त्याच्यात गुंतून पडली होती का? हे तिचं गुंतणं, त्यांच्या या भावसंबंधातलं गहिरेपण नीटपणे स्पष्टच होत नाही. म्हणून मग वाचकाला हे संबंध, त्यातील गहिरेपण गृहित धरावं लागतं. नानांनी एकाएकी स्वातंत्र्याच्या चळवळीत उडी घेणं, या घटनेचा अर्थसुद्धा मग असाच तपासून पहावा लागतो.

.११.

'क्षिप्रा' आणि 'सरहद्द'पेक्षा 'जन हे वोळतु जेथ' एका मोठ्या वर्तुळाची मांडणी करणारी या मालिकेतील तिसरी आणि शेवटची कादंबरी आहे. इंदूरहून परतल्यानंतर पुन्हा विशूचे उज्जैन येथील वास्तव्य आणि काही साम्यवादी-समविचारी मित्रांनी काढलेल्या तेजपूरच्या शाळेत जाईपर्यंतचा हा कालखंड यात येतो. इथे वीरकर कुटुंब आणि या कुटुंबाशी बांधलेली माणसं आता कमीच आहेत. यात जी माणसं येतात ती स्वातंत्र्य चळवळीतली, मार्क्सवादी चळवळीतली. त्यामुळे अनुभवांच्या, जाणिवांच्या कक्षा इथे अधिक विकसित होताना दिसून येतात. लेखकाच्या मते विशूच्या जाणिवेचा विकास इथे पूर्ण होतो. तो एका कोंडीतून बाहेर पडतो आणि काही मूलभूत प्रश्नांना सामोरे जातो. हे प्रश्न भिन्न क्षेत्रातील आणि भिन्न अवस्थेतील आहेत.

विशूच्या जाणिवांचा विकास झालेला आहे याचा अर्थ त्याच्या जाणिवा परिपक्व झालेल्या आहेत. तो आता पूर्वीसारखा भावुक आणि कच्चा राहिलेला नाही. जीवनातल्या काही कटु अनुभवांनी त्याला अधिक पक्कं केलेलं आहे. माणसं पारखून घेण्याची

व्यवहारी दृष्टी त्याला आलेली आहे. आप्त-स्वकीयांच्या अनुभवांनी तो काही गोष्टी न कळत शिकलेला आहे. जेव्हा मधू ('क्षिप्रा' मध्ये) प्रथम युद्धावर जातो तेव्हा त्याच्या जाण्याकडे भिरभिरत्या नजरेने, भावुकपणे पाहणारा, अस्वस्थ होणारा विशू आता त्याच मधूला खंबीरपणे आणि तटस्थपणे निरोप देण्याइतपत प्रगल्भ आणि संयमी झालेला आहे.

बिशू या अवस्थेत पौगंडावस्थेतून तारुण्यात पदार्पण करतो आहे.

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीच्या दृष्टीनेही हे वळण—हा कालखंड- महत्त्वाचा आहे. भारतीय जमतेच्या नजरेच्या टप्प्यात आता हे स्वातंत्र्य आलेले आहे. सर्व पक्ष, सर्व गट या स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी हाताला कंकण बांधून युद्धात उतरलेले आहेत आणि याचवेळी भारतीय माणसं इंग्रजांना फितूर होऊन ही स्वातंत्र्यचळवळ अधिक खच्ची करण्यासाठी प्रयत्नशील आहेत. इंग्रजांचे हेर म्हणून ही काही माणसं काम करीत आहेत. यातली बहुतेक माणसं सैन्यात आणि पोलिसात होती. अशांपैकी एक म्हणजे सदाशिवराव.

सदाशिवरावांची व्यक्तिरेखा विलक्षण गुंतागुंतीची आणि तितकीच या विश्वापुरती तरी अपूर्व अशी व्यक्तिरेखा आहे. या व्यक्तिरेखेला तसा कुठला आगा-पिछा नाही. अक्षरशः भणंग वाटावी अशी ही व्यक्ती टेकाडामागून प्रकटते. सोबतीला सुलतान नावाचा कुत्रा. व्यक्तींचं वर्णन मुक्तिबोध अतिशय कमी, पण अर्थपूर्ण शब्दात गोचर करतात. त्यांच्या आंतरबाह्य लकबींसह त्या व्यक्ती उभ्या राहतात. उदा. मुक्तिबोधांनी सदाशिवरावांचं केलेलं वर्णन या दृष्टीने तपासून पाहता येईल..."मळकट, घामट, लांबोडकं भरगच्च तोंड. लांबच लांब नाक, ब्रशवजा केस. खाकी निकरमध्ये कसाबसा कोंबलेला कळकट शर्ट. पोटावर दोरीनं करकचून बांधलेली निकर. केनव्हासच्या फाटक्या जोड्यातून डोकावणारा अंगठा. केस, भुवया सर्व शरीर धुळीनं माखलेलं...
('जन हे वोळतु जेथ' पृ.२/३)

वरील वर्णनाची ही व्यक्ती; पण बोलण्यात अतिशय सावध. आपला थांग न लागू देणारी. बोलताना खूपशी असंबद्ध आणि संदिग्ध वाटणारी, या व्यक्तिरेखेच्या माध्यमातून मुक्तिबोध अनेक गोष्टी साधताना दिसून येतात. व्यक्तिरेखाटनाच्या संबंधात ते खूपदा चकवे निर्माण करतात. आध्यात्मिक, पारलौकिक, सामाजिक, राजकीय अशा अनेक विषयांवरील चर्चेला सदाशिवराव निमित्त ठरतात. सदाशिवरावाच्या संदर्भात ही चर्चा केवळ नैमित्यिक ठरत असली तरी बिशूच्या बाबतीत मात्र या चर्चेचा आणखी वेगळ्या अंगाने - त्याच्या विकसित व्यक्तित्वाच्या दृष्टीने -अन्वय लावता येणे स्वाभाविक आहे.

सदाशिवराव आणि विशू यांच्यातील संवादांच्या, चर्चेच्या वेळी फक्त सदाशिवरावच

बोलत असतात. ते आपल्या पद्धतीने बोलत असतात आणि विशू कधी निरपेक्षपणे, कधी संशयितपणे तर कधी तटस्थपणे त्यांचं बोलणं ऐकत असतो. सदाशिवरावांसारखं त्या पातळीवर जाऊन मात्र विशू बोलत नाही, हे मुक्तिबोधांचं यश. इथे या कादंबरीत विशू रंगवताना लेखकासमोर मोठं आव्हान होतं. आव्हान होतं असं म्हणण्यापेक्षा अनेक धोके होते. परिस्थितीने आचावलेला, व्यावहारिक अनुभवांनी पोळून निघालेला, जीवनातल्या बऱ्या-वाईट घटनांनी ठेचाळलेला असा हा विशू इथे सदाशिवरावांच्या पातळीवर जाऊन त्यांच्यासारखं बोलणं केवळ अशक्य आहे. त्याचं निशिकांतशी बोलणं, कॉम्रेड जगदीशशी बोलणं, विश्वरूपांशी बोलणं, भावेंशी बोलणं, मधूशी बोलणं आणि भावे गेल्यानंतर त्याचं अंतःस्थ खचून जाणं हेच वास्तव आहे. या वास्तवाच्या भक्कम आधारावर हा विशू तोल सावरून उभा आहे.

इथे विशूच्या अनुभवाचं क्षितिज अधिकाधिक विस्तारताना जाणवतं ते हे असं. त्याच्या बालपणापासून तर त्याच्या तारुण्यापर्यंत तो प्रत्येक अनुभवातून, अनुभवाच्या पातळीवरून पुढे पुढे जाताना दिसतो.

.१२.

या त्रयीतून व्यक्त होणारे अनुभव हे सर्व पातळीवरील अनुभव आहेत का? हे अनुभव सर्वस्पर्शी आहेत का? जीवनातील सगळ्या पैलूंना स्पर्शून जाणारे आहेत का? या प्रश्नांचं उत्तर नकारार्थीच द्यावं लागेल. एकाच कलाकृतीत सर्वस्पर्शी, सर्वव्यापी अनुभव प्रतीत होणं ही अपेक्षा केवळ महाकाव्याकडूनच करता येते आणि आज महाकाव्याची कल्पना करणं, हेही काहीसं अप्रस्तुत ठरावं. फक्त इथे एकच मुद्दा मांडून पुढे जावे लागेल आणि तो म्हणजे कुठल्याही कलाकृतीत सर्वव्यापी, जीवनव्यापी अनुभव प्रकट होत असतील तर ती कलाकृती वाङ्मयीन महत्तेकडे वाटचाल करणारी ठरते. तिला वाङ्मयीन महत्ता कितपत प्राप्त होऊ शकेल हा प्रतिभेच्या पातळीवरचा प्रश्न.

'क्षिप्रा'ते 'जन हे... ' ही कादंबरीत्रयी विशाल जीवनपटाचे, विस्तृत कालखंडाचे दर्शन घडविते असे म्हणता येणार नाही. यातला कालखंड हा फार फार तर एक तपाचा कालखंड आहे. विशूच्या शाळेत जाण्यापासून तर त्याचं शालेय शिक्षण संपेपर्यंतचा हा कालखंड आहे. परिसराचा विचार केला तर उज्जैन-इंदूर-उज्जैन हाच परिसर या तिन्ही कादंबऱ्यांमध्ये क्रमाने येतो. जीवनातील काही अनुभवांचे कोपरे मात्र यात अस्पर्शितच राहून गेल्याचे सतत जाणवत राहते. विशेषत्वाने एक मुद्दा मांडावयाचा झाल्यास वासनेच्या रौद्र भीषण रूपाशी-त्यातून प्रकटणाऱ्या दुःखाशी, त्या दुःखाच्या अनेकांगी रूपाशी हे विश्व पूर्णतः अनोळखी दिसतं. ज्या कालखंडात हे लेखन झालेलं आहे (१९५४ ते १९६९) त्या कालखंडातील मराठी कादंबरी निर्भीडपणे या अनुभवांना

अनुक्रमणिका

सामोरी जात होती. विशूचं वय किंवा सुमाने स्वतःला जाळून घेण्यामागचं कारण, या अंगानेसुद्धा हे अनुभव या विश्वात प्रवेश करू शकत होते, पण तसं चित्र मात्र दिसत नाही.

या लेखनातून प्रकट होणारा मुक्तिबोधांचा दृष्टिकोन अगदी सुस्पष्ट आहे. मार्क्सवादी पहिल्या पिढीचं (मराठी साहित्यापुरतं तरी) हे ललित लेखन आहे. या लेखनातून त्यामुळे हा दृष्टिकोन प्रकट होणं तेवढंच अपरिहार्य ठरतं, पण हा दृष्टिकोन मुक्तिबोधांच्या कवितेतून जेवढ्या ठोसपणे आणि स्पष्टपणे प्रकट होतो, त्या तीव्रतेनं हा दृष्टिकोन इथे प्रकट होत नाही. इथे वाङ्मयप्रकारांचा किंवा माध्यमांचा फरक म्हणून हे जाणवतं असं म्हणता येईल का? कवितेत कर्वाला आपल्या विचारांना सरळपणे भिडता येतं. कथात्म वाङ्मयात हाच दृष्टिकोन जीवनदर्शनातून - त्याकरिता केलेल्या मांडणीतून-व्यक्त करावा लागतो. थोडक्यात असंही म्हणता येईल की कथात्म वाङ्मयातून वैचारिक मांडणी करणं आणि त्यात यशस्वी होणं हे शिवधनुष्य पेलण्यासारखं कठीण असतं. त्यात समतोल साधला जाईलच, असं म्हणता येणार नाही. उलट एखादी बाजू जड झाली तर ती कलाकृती काही अंशी फसते. अशा प्रकारची अनेक उदाहरणे मराठी साहित्यात सापडतात.

या ठिकाणी हा मुद्दा आणखी काहीसा वेगळा तपासून पाहणं अत्यावश्यक वाटतं. या कलाकृतींमधून व्यक्त होणारा कालखंड हा प्रामुख्यानं स्वातंत्र्यपूर्व कालखंड आहे. विशू शिक्षकी पेशा पत्करून तेजपूरला जाईपर्यंत भारताला स्वातंत्र्य मिळालेलं नव्हतं. फक्त स्वातंत्र्याचं डिंडिम वाजत होतं. या काळातील सर्वसामान्य भारतीय माणूस हा स्वातंत्र्याच्या प्राप्तीसाठी सर्वस्व पणाला लावायला निघालेला होता. त्याच्यासमोर प्रथम लक्ष्य होतं ते भारतीय स्वातंत्र्याचं. या कालखंडातच मार्क्सवादी विचारांचा जोर संपूर्ण ज़गभर जाणवत होता. तेव्हा तो सुशिक्षित, पुरोगामी म्हणविणाऱ्या भारतीयांच्या संदर्भातही नाकारता येत नव्हता. मार्क्सवादाला मूळ प्रेरक असलेला वर्गविग्रह, विरोधविकासवाद, कामगारांचा लढा या गोष्टी प्रस्तुत कादंबऱ्यांमध्ये न येता भारतीय स्वातंत्र्ययुद्धाचं आणि मुक्तीचंच चित्रण यात मधून मधून येतं. त्या कालखंडातील डाव्या विचारांनी भारावलेली मंडळीसुद्धा प्राधान्यानं स्वातंत्र्यप्राप्तीचाच विचार करीत होती. मुक्तिवोध जेव्हा या कालखंडाचा विचार करतात आणि त्याअनुषंगानं जे चित्रण येतं, ती एका अर्थानं कालैक सुसंगती असली तरी त्यांच्या या लेखानामागील विचार किंवा दृष्टिकोन क्षीणपणे व्यक्त होताना जाणवतो.

.१३.

या तिन्ही कादंबऱ्यांचं लेखन १९५४ ते १९६९ या दीड दशकाच्या कालखंडात

झालेलं आहे आणि यामध्ये येणारा कालखंड स्वातंत्र्यपूर्व म्हणजे साधारणतः १९३० ते १९४७ हा आहे. (हा कालखंड चार-दोन वर्षांनी पुढे-मागेही करता येतो.) म्हणजे मुक्तिबोध आपल्या लेखनकाळापासून काही वर्षं मागे जाऊन ते चित्रण-समाजदर्शन-घडवीत होते. शिवाय हे लेखन नागपुरात (वहुतेक) झालेलं आहे आणि इंदूर-उज्जैनचा परिसर यात येतो.यामागची उत्तरं शोधावयाची झाल्यास लेखकाच्या लौकिक चरित्राकडे वळावे लागते. चरित्रात्मक पातळीवर ही तपासणी करताना मधू, विशू, वापू, रमावाई यांचे स्त्रोत उमगू लागतात; पण केवळ आपल्या चरित्राच्याच आधारावर मुक्तिवोधांनी हे विश्व उभं केलेलं आहे. असं म्हणणं पुरेसं संयुक्तिक ठरणार नाही.

तथापि, प्रस्तुत कालखंड या त्रयीसाठी घेतल्यामुळे नकळतपणे स्वातंत्र्ययुद्धाच्या पार्श्वभूमीला प्राधान्य प्राप्त झालं आणि मूळ दृष्टिकोनाला गौणत्व प्राप्त झालं ही मर्यादित अर्थाने त्रुटी म्हणून गृहित धरली तर मुक्तिवोधांनी लेखनाच्या समकालीन कालखंडाला प्राधान्य दिलं असतं तर कादंवरीविश्वाच्या मूळ रचनेत काही मूलभूत बदल घडून आले असते. उदा. स्वातंत्र्योत्तर भारतीय समाज झपाट्यानं बदलत होता. मूल्यं वदलत होती. स्थितिगतीत फरक पडत होता. याहीपेक्षा आणखी वेगळं म्हणजे भारतीय समाजानं, साहित्यानं साठोत्तरी काळात काही प्रमाणात का होईना मार्क्सवाद स्वीकारावला प्रारंभ केला होता. या समाजाला वैचारिक आणि भौतिक पातळीवरील नवे वदल स्वीकारार्ह वाटत होते. या कादंवरी विश्वात जर हे साठोत्तरी वा स्वातंत्र्योत्तरी जीवन आलं असतं, तर हे विश्व आणखी वेगळ्या अंगानं, अर्थपूर्णत्वानं उभं राहिलं असतं, पण हे समीक्षेतले 'जर-तर ' चे प्रश्न ललित लेखनाच्या मूळ प्रेरणा शोधताना दुय्यमच ठरतात, हेही तेवढेच सत्य.

१६, पंचदीप नगर, कोकाकोला
फॅक्ट्रीमागे, वर्धारोड, नागपूर-२५

✦✦✦

सरता जानेवारी ते मार्च हा ऋतु संक्रमणाचा आहे. झाडाच्या फांदी फांदीला नव्या पालवीची स्वप्नं पडू लागली असतात. फांदीच्या धमन्यातून हिरवाई वाहाते. बाहेर पडू पाहाते. पण झाडावर मात्र जुनीच पानं असतात. हळू हळू देठातून झाडांपासून विलग होऊ पाहाणारी. एखादा वाऱ्याचा निश्वास.,...आणि दोन चार पानं स्वतःभोवती गिरक्या घेत खाली येतात.

हे दिवस वाऱ्याचेही असतात. दिशा दिशांच्या पखालींमधे हा वारा ह्याच दिवसांसाठी बांधून ठेवलेला असतो. विरक्तीकडे धाव घेऊ पाहाणाऱ्या.. मातीवर एक पिवळट करडा थर जमवू पाहाणाऱ्या पानांच्या मदतीला वारा येतो. वारा चहु दिशांनी धावत येतो. एखाद्या अवखळ मुलासारखा आणि तो झाडाला भिडतो. झाडाला गदागदा हलवतो आणि झाडापासून विलग होण्याचा प्रयत्न करणारी पानं आता मात्र सर्व मोह सोडून देतात. त्या वाऱ्यावर स्वतःला झोकून देतात. हजारो लाखो पानं वाऱ्याबरोबर भिरभिरत, कधी जमिनीवर लोळण घेत इतस्ततः होत जातात. हळू हळू मातीत करड्या रंगाचा थर मिसळू लागतो.

पाहाता पाहाता झाडाचा सांगाडा उरतो. त्या निष्पर्ण झाडाच्या रचनेतही विलक्षण सौंदर्य असतं. झाडानं आपली ओळख वाऱ्याबरोबर उधळून टाकली असते. 'पर्णसंग परित्याग' करून झाड ध्यानस्थ झाल्यागत आकाशाकडे बाहु पसरून डोळे मिटून बसतं. आता त्याच्या शुष्क फांद्यांच्या आतल्या रसवाहिनींना निर्माणाचे कढ फुटत असतात. झाड कदाचित मंत्र पुटपुटत असतं.''भर्गो देवस्य धीमहि '' सूर्याचं तेज मी धारण करतो आहे '' मला संपन्न कर, पानांनी फुलांनी ...फळांनी.....ती प्रार्थना सफल होत असते. पाहाता पाहाता झाडांच्या फांद्यांवर बारीक ठिपके दिसू लागतात. सालीच्या रंगाचे ते ठिपके हिरवे होऊ लागतात.. आणि झाडांवर बारीक, नाजुक लव उमटू लागते.

"ऋतु संक्रमणाचा"

रेखा बैजल

सूर्याचं रुजलेलं तेजस्वी भर्ग आता आश्वासक, नाजुक, संवर्धक रूपात अवतरू लागतं. कोवळी पोपटी पालवी...डोळ्यात न भरेल अशी पाहाता पाहाता हिरवीगार होऊन जाते. संन्यस्त झाडं पुनः आपली ओळख पांघरू लागतात. कुणी पिंपळ होतं, कुणी शिरीष, कुणी बाभुळ, कुणी लिंब.

लहानपणी हे दिवस परिक्षेच्या तयारीचे आणि परीक्षेचे असावचे. रात्री अभ्यासाला बसलं की उघड्या खिडकीतून निसर्ग संवाद साधू लागायचा. वारा, गंध, आणि वाऱ्यासोबत एखादं पान आत यायचं. माझ्या अंगावर पडायचं. पॅड, कंपास आणि शाई भरली बोटं घेऊन शाळेत चालत जाताना ही झाडं वाट पाहात उभी असायची. आमच्यावेळी चांगलं असायचं. शाळेच्या रिक्शा हा प्रकार नव्हता. सायकलही क्वचित तीही ९वी, १०वी ला हाती यायची. पालकांचा लहानपणच्या काटकपणावर विश्वास असायचा. आपलं पोर न थकता मैलभरावरच्या शाळेत पोहोचू शकतं ह्याची त्यांना खात्री होती. आता हेच आई बाबा आपल्या नातवांबावत एवढे हळवे आणि क्षमतेबद्दल शंकित का आहेत कळत नाही. पिढी दर पिढी मानसिकता बदलते.

झाडांची मानसिकता मात्र बदलत नाही. तर ही झाडं आमची वाट पाहात असायची. त्याच्या खालून जाऊ लागलं की हटकून वारा यायचा. अंगावर शिरिषाच्या फुलांचा....दुसऱ्या झाडांच्या पानांचा वर्षाव व्हायचा. उषाच्या आजीनं आम्हाला सांगितलं होतं की पानांचा वर्षाव करून झाडं आपल्याला आशीर्वाद देत असतात. आम्हाला त्या वर्षावानं आनंद व्हायचा. आम्ही पाचं मिनिट थांवून तो आशीर्वाद घेत राहायचो. पेपर चांगले जायचे. घरी परतताना झाडांकडे कृतज्ञतेनं आम्ही पाहायचो. पण हा आशीर्वाद गणिताच्या पेपरच्या वेळी मात्र सफल व्हायचा नाही.

पानगळ आणि वावटळ ह्यांचं एक समीकरणच होतं. ह्या दिवसात वारा पिंगा घालत यायचा. त्या पिंग्याच्या झपाट्यात जे सापडायचं ते गरगरत वर जायचं. ह्या वावटळीची भयमिश्रित ओढ मला होती. सोयगाव, गेवराईत मी वावटळी बरोबर उडालेले पत्रे पाहिले होते. पण एक दिवस मी धाडसच केलं. शाळेच्या खेळाच्या मैदानात वावटळींची शिवणपाणीच चालली होती. मी मैदानात खोखोच्या खांबाला गच्च धरून उभी राहिले. अर्धा मिनिट वावटळीत मी होते. सगळ्या अंगाला गोलाकार झोंबणारं , ओरखडे काढणारं ते वारं... अर्ध्या मिनिटात वावटळ निघून गेली. माझा अवतार बघण्यालायक झाला होता. ज्वारीच्या चिपाटाचा पाला, पाचोळा आणि माती सर्व काही अंगावर घेऊन मी उभी होते.

आपण जमीन असल्याचा सुखद भास तेव्हा मला झाला. पहिल्या पावसात

मृद्‌गंधाच्या दरवळात भिजतानाही हा भास मला व्हायचा.

आणि त्यानंतर कुशीतून वेदना सहन करत मुलाला जन्म दिला तेव्हा तर माझ्या जमीनपणाची मला खात्री पटली.

आता राख होऊन मातीत मिसळल्यावर माझा आणि जमिनीचा अभेद संपेल.

आमच्या घराला लागून शिवारं असायची. ज्वारीची ताटं वाढून हळूहळू पिवळी होण्याच्या मार्गावर असायची ह्या वाऱ्यांच्या दिवसात ह्या ताटांची खसखस ऐकू यायची.

अभ्यास करता करता डोळे शिवाराकडे लागायचे. कुणी नागमोडचा दिसतो की काय हे पाहायचे. कधीतरी सोंधणी व्हायची.खसाखसा ज्वारीची ताटं बायका विळ्यानं कापायच्या. खळं सुरू व्हायचं. मग ह्या वाऱ्याचं महत्त्व अतीच वाढलं असायचं. एखादी बाई घट्ट कासोटा बांधून थोड्या उंचावर उभी राहायची. दुसऱ्या बायका तिच्या हाती खळ्यातली ज्वारी टोपल्यातून आणून द्यायच्या.

टोपल्यातल्या ज्वारीची धार ती अल्लाद सोडायची. त्यातला पाचोळा पुढे जाऊन पडायचा. ज्वारीचे फुसके दाणे थोडे अलिकडे पडायचे. आणि भरलेली ज्वारी खाली राशीवर पडायची. मग वाराही अडवणुक करायचा. तो वाहाणं बंद करायचा. मग ती ज्वारी उफणणारी बाई गप्प बसायची. सगळ्या बायका बसायच्या. पानाच्या चंच्या सुटायच्या "काय माय, वाऱ्याला बी रोग आलाय. आता मालक आलं तं काम दाखवा म्हंतील.

वारा जोरात आला आणि वारा वाहायचा थांबला तरी त्याला 'रोगच ' आलेला असायचा.

"बाई, मी हे चिपाड घेऊ?... " मी हळूच विचारी.

"घे की गं पोरी, चिपाडाला काय मेलं इच्यारायचं " मी एक गोल, भरलेलं चिपाड शोधून घ्यायचे.

मग माझी सुतारगिरी सुरू व्हायची. ते चिपाड सोलायचं. त्याच्या सोललेल्या काड्या आणि आतला शुभ्र गर वेगवेगळा काढायचा. कधी गऱ्याच्या तुकड्यात काड्यांचे तुकडे टोचून फुलं तयार करायची तर कधी गराचा वापर करून काड्यांनी गराला जोडून बैलगाडी तयार व्हायची. मी आणि माझ्या मैत्रिणी देखील. हे त्या वेळचे आमचे खेळ होते. मनोरंजन होतं. ते भलतंच क्रिएटीव्ह होतं.

रात्री झोप चाळवायची. तेव्हा डासांचं एवढं प्रस्थ नव्हतं. रात्रीही खिडक्या उघड्या ठेऊन लोक झोपायचे. तेव्हा ढेकूण असायचे. आता ढेकूण हा कीटक जवळजवळ नामशेष झाला आहे.

कधी एखाद्या लहान मुलाला डास, ढेकूण वगैरे बोलावं तर तो मुलगा मुलगी आश्चर्यानं 'ढेकूण काय असतं? ' ..विचारतो.

"अरे ते डासांच्या जोडीला... " आपण सांगू पाहावं तर

"हॅ: ते तर कासवछाप असतं......

एका लहानशा कीटकानं आपल्याला एवढं मूर्खात काढावं ह्याचा राग येतो.

तर ह्या उघड्या खिडकीतून वाऱ्याचे झोत येत राहायचे. वेगवेगळे सुगंध घेऊन. जवळपासच्या शेतात मोसंबीच्या झाडाला फुलांचा बहर आला असायचा. त्या फुलांचा मोगऱ्यासारखा गंध यायचा. लिंबाच्या झाडाला फुलं फुटली असायची. ती घमघमत असायची. कुठे बाजूला रान तुळस असायची. प्रत्येक दिशेला ह्या दिवसात काही ना काही फुललेलं असायचं. ज्या दिशेनं वारा यायचा, त्या त्या दिशेचा गंध घेऊन यायचा. सगळं वातावरणच गंधमय. कुठल्या सुंगधी कुप्या परमेश्वरानं झाडा झाडावर उपड्या केल्या होत्या? पौर्णिमेच्या रात्री तर वाटायचं की ह्या चांदण्यालाच हे सर्व गंध आहेत.

ह्या निसर्गानं लहानपण किती संपन्न केलं होतं. खूपदा वाटायचं आपण एखाद्या झाडाची फांदी आहोत... किंवा वाऱ्याबरोबर येणारा सुगंध आहोत. निसर्गात विरघळण्याचं वरदान मला लहानवयात परमेश्वरानं दिलं होतं.

ह्याच दिवसात घराच्या धाब्यांवर सकाळी सकाळी घरातल्या बायका जमायच्या. धाब्यावर जुन्या साड्या आंथरल्या जायच्या. त्यावर पळ्यांनी साबुदाण्याचे पापड टाकले जायचे. संध्याकाळी साड्यांवर उलट्या बाजूने पाणी शिंपून पापड सोडवले जायचे. अशी किती तरी वाळवणं ह्या दिवसात पडायची. अशा वेळी वाऱ्याच्या अंगी लबाडपण उधाणायचं. साड्यांच्या कोपऱ्यांवर ठेवलेल्या दगडांना न जुमानता तो मध्यल्या फटीतून आत घुसायचा. वाळवण उडवायचा प्रयत्न करायचा. मग वाळवणाच्या निगराणीला धाब्याच्या जिन्याच्या सावलीत बसलेली पोरं आईला हाक मारायची.

त्या कष्टांमधे केवढा उत्साह असायचा! चैतन्य असायचं ! त्यावेळी 'लिज्जत' नव्हतं पण 'लज्जत' होती.

पांघरूण अंगावर न घेता अंगावर वारं घ्यायचे हे दिवस. त्यांच्यापासून उन्हाळ्याची तलखीही दूर असायची. एवढं प्रसन्नपण, सुसह्यपण ऋतुत क्वचित आढळतं.

हे अनुभवता अनुभवता ऋतुंबरोबरच कुणाचा पायरव ऐकू येऊ लागला. हळू हळू पावलं जवळ आली जोडीनं चालू लागली. ऋतू तोच पण आपल्या मनानं संदर्भ बदलले. मनच एक भिरभिरं झालं त्या भिरभिऱ्यात सर्व ऋतू एकमेकात मिसळले.

दिवसभरात केव्हाही पावसाळा, केव्हाही उन्हाळा, केव्हाही वसंत. बावरं मन ऋतुबावरं झालं. मधेच वाळवंट तर मधेच हिरवळ जणु हे ऋतूच त्याच्यात सामावले होते. हे गंध, ऋतु विभ्रम, पक्ष्यांचं कूजन त्याच्या माझ्या आयुष्यातल्या आगमनामुळे होत होतं.

असेच झाडाखाली उभे असता झाडांनी पानांचा वर्षाव केला.

"किती छान वाटतंय रे ! मी भारावून म्हटलं "

"हं असाच प्रेमाचा वर्षाव मीही करेन. तो माझ्या कानाशी पुटपुटला.

तेवढ्यात सोसाट्याचा वारा आला. साडी पदर सावरण्याची माझी धांदल. त्याचं मिश्किल हसणं.

"ये लोटघ्या अजून.

"चल्..... " मी कृतक्कोपानं म्हटलं. पण तेव्हाही मला वाऱ्याचा राग आला नव्हता. तोही वाऱ्यासारखाच मिस्किल. कुणावर रागवायचं? काय रागवायचं ?

"किती प्रेम आहे तुझं?" माझा बालिश प्रश्न.

"किती सांगू– ही झाडाची गळणारी पानं मोज तेवढं प्रेम....

मी गळणाऱ्या पानांकडे पाहात राहिले. ह्यांना कसं मोजायचं?

मोजायचीही तयारी होती. पण झाडाखाली बसणार किती वेळ? दिवस– रात्र विसरून?

पानं गळणं म्हणजे झाडाचा आशीर्वाद हा संदर्भ किती चटकन बदलला होता.

"ही फुलं पाहिलीस... पिवळी आखार, द्राक्षाच्या घोसासारखी आहेत किनै!"... मला त्यावेळी त्या झाडाचं 'बहावा' हे नाव माहिती नव्हतं.

"हे झाड आपण आपल्या घरासमोर लावू या....

तो हसला.

"अग आपलं घर एका गल्लीत...आहे. खूप मोठा जुना वाडा. तिथे कसं लावणार?" "हं ऽऽ!

आवडींना, स्वप्नांना मुरडी घालणं तिथून सुरू झालं. अनेक मुरडी पाडत मनाची करंजी झाली. पण त्या करंजीतली निसर्गाची आवड मात्र खुळखुळत होती.

नंतर माझ्या अंगाखांद्यावरच चिवचिवाट सुरू झाला. पिल्लांचं बागडणं, खेळणं... न जाणे किती वाऱ्याचे दिवस आले मला स्पर्शत निघून गेले. मी त्या चिवचिवाटातच दंग.. !

पण प्रत्येक पक्षाचं आभाळ वेगळं असतं. त्याची झेप वेगळी असते, क्षितीज वेगळं असतं.

पिल्लं उडायला शिकली. मनानं, बुद्धीनं, हळुहळु ती स्वतःच्या दिशांना उडू लागली. सोबतीचा हात ही नव्या पायवाटा धुंडाळू लागला.

पण झाडाला पंख नसतात. त्याला असतात मुळं आणि ती जमिनीला घट्ट धरून ठेवतात. त्याच्या डोक्यावर एकच आभाळाचा तुकडा आणि एकच क्षितीज.

आपण झाड होणं का स्वीकारलं? का नाही आपण आपले पंख जोपासले?

कुटुंबातल्या कुणीतरी एकानं झाड असणं आवश्यकच असतं बहुदा. तेही स्त्रीनं.. निदान माझ्या पिढीच्या स्त्रीनं तरी....

खाली पाहिलं...केवढी पानगळ झाली होती! कधी आपण एवढे निष्पर्ण होत गेलो हे कळालंच नाही. मुलांचे पंख, त्यांचे चिवचिवाट आपल्याला आपला बहर वाटत गेले. पण आता...

झाडासारखा बहराचा उःशाप आपल्याला नाही. उरतात केवळ पालवीच्या आठवणी.

ऋतु बदलला. ह्या ऋतुचं कोणतं नाव?

आताही पानगळीचा ऋतु आला आहे. तेच वारं भिरभिरतं. तीच पानाची टपटप. बुंध्याच्या रखरखीत सालीवर हात फिरवावा. क्षणकाल त्या बुंध्यावर कान टेकवावा. आतली नवनिर्माणक्षम...शेंड्याकडे धावणारी सळसळ जाणवते.

मला का नाही तुझ्यासारखा पुनर्बहर येत? मी तक्रीवजा स्वरात विचारते.

झाडाची पानं टपटपतात.

"नाही कसा गं?.. फक्त माणसाच्या मनाला बहर येत असतो. कधी निराशा, आशा, कधी गलितगात्र होणं तर कधी उभारी धरणं.. हे तुमचे पानगळीचे आणि बहराचे ऋतु चालूच असतात. तुमचे ऋतु तर क्षणा क्षणाला, दिवसा दिवसा बदलणारे."

"पण हे एकाकीपण....

झाड हसतं..

"एकाकीपण कुणाला नसतं? मी ही एकाकीच.. फळं असेपर्यंत पक्ष्यांची वस्ती. नंतर मी एकटा. तुझ्या अंगाखांद्यावरच्या पंखांनाही अखेर पारंब्या फुटतात. ते पंखही कुठे ना कुठे रुजू लागतात. आपल्या हळव्या भावनांची म्हणूनच 'पानगळ' करायची. नवीन सोशिक जाणिवा पुनः धारण करायच्या. याच जन्मात आपण नव्यानं पुनः पुनः

अनुक्रमणिका

जन्मायचं., पुनर्जन्म आणखी काय असतो? मन कोणत्याही क्षणी मरतं आणि कोणत्याही क्षणी पुनर्जन्म घेतं. तुझं शरीर.. सतत जुन्या पेशी मरत जातात. नव्या पेशी त्यांची जागा घेतात. तसं पाहिलं तर सात वर्षांपूर्वीचं जे शरीर असतं ते सात वर्षांनंतर एकन एक पेशी सकट बदललं असतं. हीच पानगळ हाच पुनर्जन्म तुझ्या लक्षात न येणारा. उरलेली असतात केवळ भूतकाळाची स्मरणं ज्यांना तुम्ही तुमचं जीवन मानता आणि एकाकीपण म्हणशील तर. " झाड विचार करत बोलू लागतं.

" 'आपण' आपल्या आहोत, असं समजलं की एकाकीपण येतं. मग 'आपल्याला' सोडून कुणी दूर गेलं म्हणून हुरहुर वाटते. कुणी दुरावलं म्हणून वाईट वाटतं पण असं का समजायचं हे कळत नाही. आपण ह्या निसर्गाचा एक घटक आहोत असं तू का समजू शकत नाहीस?" "म्हणजे कसं?... " मी न कळून झाडाला विचारते. "म्हणजे झाडं, फुलं, प्राणी, वारा, पाऊस ह्या सर्व प्रकारच्या निसर्गापैकीच तू एक आहेस. असं समजलं की सर्व संदर्भ गळून पडतात. एकाकीपण उरत नाही. उरते ती निसर्गाची सोबत. अखंड, अव्याहत घटक मर्त्य असला तरी सातत्यानं अमर्त्य. मग....मरणही एक निसर्गाचंच रूप होऊन येतं. म्हणून मला पानगळ असह्य होत नाही. पानांनाही मातीशी एकरूप होताना काही वाटत नाही.....

माझ्या डोळ्यांसमोर एका क्षणात माझ्या लहानपणापासून ते आजवरचे बाबा येतात.

कधी तरी लाल मखमली किडे अचानकच जमिनीच्या वर यायचे. त्यांची अंडी, अळी, किंवा मृत शरीर ह्यापैकी कोणतीही अवस्था दिसायची नाही. अचानकच ते गोजिरं सुंदर मखमली रूप हिरवळीवर साकारायचं. अप्रूपीनं ते किडे हातांनी सुरक्षित ओंजळ करून त्यात ठेवून मी घरी आणायचे. "बाबा, बघानां मखमली किडे" म्हणत ओंजळ उघडावी तर ते किडे हातात नसायचे. कुठल्या फटीतून ते निसटून जायचे ते देवच जाणे. मग माझं हिरमुसणं...बाबांचं चिडवणं... त्या चिडवण्यावरून आपलं आणखी चिडणं..रडणं.. मग बाबांनी समजूत काढणं. आणि मग कुठे फार उपकार केल्यासारखं आपण हसणं. ते सुंदर निष्कपटी दिवसही हाताच्या ओंजळीतून नकळत हरवत गेले. संसाराच्या परिघातून बाबांनी स्वतःला वेगळं काढलं आहे. अगदी "माझ्याही" परिघातून. ह्या अहंकार दुखवण्यानं आणि बाबांच्या एकटेपणानं मन कधी कधी भरून येतं. "

पण एकदा बाबांना संस्कार वर्गात मुलांना गोष्ट सांगताना पाहिलं. किती रमले होते ते त्यांच्यात. बरं वाटलं. बाबा वर्तुळाबाहेर पडले नव्हते. त्यांनी असं वेगळं वर्तुळ आखलं होतं. झाडाची भाषा कदाचित त्यांना गीतेतल्या 'ऊर्ध्वमूलमधशाखः' अशा

अश्वत्थानं शिकवली असणार.

कधी तरी पुढे माझ्याही वाट्याला निश्चितपणे येणारा हा निनावी ऋतु त्यांच्या आयुष्यात आलेला होता.

वारा भरभरत येतो. त्या वाऱ्यात आता मला 'त्याचा ' स्पर्श जाणवतो. जो अमर्त्य आहे, सर्व सजीवात उमलत जाणारा आहे..ह्या दिवसातला वारा म्हणजे त्याची एक फुंकर आहे.. जी वठलेल्या निसर्गातली चैतन्याची ठिणगी चेतवते. अंगांगी उमलवून आणते. 'त्याच्या' अस्तित्वाची जाणीवही अशीच मला फुलवते. मीही त्याचाच एक अंश आहे हे जाणवते. तरीही... तरीही मन लहानपणातच गुंतलेलं असतं. इवल्याशा डोळ्यात न मावणारी ती वावटळ.. शिरीषाच्या चवऱ्या, बहाव्याचे तुरे... लहान मनापुढे हळु हळु उलगडत जाणारा निसर्ग आणि आपण आश्चर्यानं त्याच्याकडे पाहाणं... निसर्गाची एवढी निर्व्याज जाणीव लहानपणाखेरीज दुसऱ्या कोणत्याही अवस्थेत नसते.

जपू जपू पाहाताना मखमली किड्यासारखं ते लहानपण माझ्या ओंजळीतून निसटून कुठे नाहीसं झालं नकळे.

इन्कमटॅक्स कॉलनी, जालना

✦✦✦

साभार पोच

१) 'प्रेमाचा शब्द' गोविंद कुळकर्णी	
प्रतिभा प्रकाशन,११, राजनगर हाऊसिंग सोसायटी, शहानुरवाडी,	
औरंगाबाद-४३१००५	८० रु.
२) 'शरसंधान' विश्वास वसेकर	
भुमिका प्रकाशन, एफ २/१०, काकडे पार्क, चिंचवड,	
पुणे - ४११०३३	६० रु.
३) 'घनगर्द ' रेणू पाचपोर	
निर्मल प्रकाशन, 'कृष्णाई ' नरहर कुरूंदकर मार्ग, कैलास नगर,	
नांदेड - ४३१६०५	६० रु.
४) ' 'वी' फुललेला चाफा ' डॉ. ज.पां.खोडके	
अनुबंध प्रकाशन, श्री कॉलनी, दर्यापूर,	
अमरावती - ४४४८०६	२०० रु.
५) 'आंबेडकरी कवितेचे अंतरंग '	
हरिश खंडेराव २ आवृत्ती २००२	
प्रज्ञा प्रकाशन, 'मधुवन ' हाऊसिंग सो. २०८/ बी. विंग, सुभाष टेकडी,	
उल्हास नगर-४	१२५ रु

अनुक्रमणिका

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

समुद्र पक्षी

तू निळ्या नभातील राजा
पायाशी समुद्र गाणे
पंख तुझे रे शिकले केवळ
उंच नभातून उडणे

जग कवेत घेण्या पसरशी
शुभ्र पंख थोरले
जसे वल्हवित जाती कोळी
दो बाजूस अपुले वल्हे

क्षीण आंता झाली शक्ती
डिवचती चोच कुणी त्याची
चिडविती करुनी नकला
नभी उडणे त्याची मुक्ती

सहज चालणे जमे न त्याला
आकाशीचा समुद्रपक्षी
गर्दीमध्ये असे एकला
सजा भोगतो धरणीवरती

समुद्रपक्षी अता आठवी
गतकालाचे रूप देखणे
करुणामय डोळयात अजुनही
तुफान वादळ दिसे ठेंगणे......!

-सुचित्रा कातरकर,
श्रद्धानंदपेठ, नागपूर-१०

✦

अनुक्रमणिका

| कविता | कविता | कविता | कविता | कविता | कविता |

मर्मबंध

दरवळलेला मृद्‌गंध
जपलेला मर्मबंध
वहरलेली अबोल प्रीत
उमललेलं नवं गीत
दवं थवकलं हिरव्या देठी
अश्रू ही तसेच पापणकाठी
सुख-दुःखाचा अमोल ठेवा
वाटे मनाला हवा हवा

✦

हव्यास

आता हवीत थोडी
ओली फुले, ओली पाने
परस्परांना जपणारे
ओले श्वास, ओले गाणे

ओंजळीत यावीत
थोडी स्वप्नं, थोडं चांदणं
अन् फुलून यावं
ओलं मन, ओलं आंगण

सुगंधित व्हावीत
थोडी माती, थोडी नाती
थोडंथोडंच करीत
अशी उमललेली प्रीती

✦

-सुमती वानखेडे,
९४, सायली अपार्टमेंट, पांडे लेआऊट, नागपूर.

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

आयुष्य

आयुष्य फार नाही !
तोही उदार नाही !
तू भेटली तरी मी
गंघाळणार नाही !
डोळ्यात वाच माझ्या.
मी बोलणार नाही !
हा प्रेमरोग आहे.
साधा विकार नाही !
ठेऊ कसा भरोसा ?
मी सावकार नाही !
भवदुःख सागराच्या,
कोणीच पार नाही !

✦

-नितीन भट,
पाठक निवास, अंबिकानगर,
अमरावती-४४४६०६

सोनेरी किरण- आशेचा

ऐन माध्यान्ही माथ्यावरती
काळ्या मेघांची दाटी झाली
प्रत्येक ज्योतीभोवतीचे हात
थरथरु लागले
आशेच्या पणत्या एक एक करून
विझू लागल्या
कसोटीच्या वळणावळणावर
जीवाची प्रचंड घालमेल
सोबत निश्चयांचे अव्यक्त हुंकार
आणि मग काळे मेघही निश्चल
एक क्षण
अभेद्य भिंत फोडून
आलेल्या आशेच्या किरणाकडे
विस्मयाने बघत

✦

सौ.माधुरी अ. वरुडकर
७०३, गायत्री भोजनालयामागे,धरमपेठ,नागपूर-१०

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

फक्त तुझ्यासाठी

संध्याकाळी जेव्हा,
सूर्य सोडून जातो
दिवसभराचे प्रकाशाचे नाते
सहज तोडून जातो
तेव्हा मला ऐकू येतात
फक्त तुझे आवाज
जे चढवतात रात्रीच्या भयाणतेवर
आगळा वेगळा साज
जे दाखवतात मला
अंधारावर कोरलेली नक्षी
आणि काळ्याभोर आकाशात
उडणारे चांदण्यांचे पक्षी
आणि म्हणतात
ती पहा तुझी सावली
अंधारात तुला सोडून
प्रकाशाकडे धावली
पण मी राहील
धरणीपासून आकाशापर्यंत
फक्त तुझ्यासाठी
अंधारापासून प्रकाशापर्यंत
फक्त तुझ्यासाठी

✦

-कु.संजीवनी दि. कावळे
अयोध्यानगर, साईमंदिर मागे, पावणी लाईन, नागपूर.

अनुक्रमणिका

एक देऊळ काठावरचे

एक देऊळ काठावरचे
या गावात पावलोपावली सूर्यझाडे कसे
सावल्याचे आभाळ कवेत घेऊन श्वास पेटवित जाणारे
सूर्यही असा बेईमान वस्तीत उजेड घेऊन
अंधारवस्ती उध्वस्त करीत येतो.
अश्या उडत्या माणूस पाखराचा थवा त्या दिवशी गावभर फिरला.
कौलारू झोपड्या मातीभर खचल्या
अश्या गावात म्हणे उद्या हिरवा माणूस खोचणार
गर्दी झाली अन् एक गाव मातीला दान झालं.
तेव्हापासून आता मुक्यापक्ष्याचा थवा फक्त गावाबाहेर भटकतो

वारा सोबतीला असा हा पाऊस प्रदेश इथला
गाव बिडी पेटवित धूर झालेला
अश्यावेळेस संदेश वाऱ्याचे प्रदेश येतात
अंगभर शरीरमन पेटून जाते

सूर्य गावात पेरणार
माती आभाळाला पाऊस म्हणणार
असे सांगत सांगत वारा क्रूर होऊन गेला.
गावभर डोळ्याचे डोळ्यांना संदेश

प्रत्येकजण आपल्यासाठी जागा शोधीत
आपल्यातच
अंगभर संस्कृतीचे लेऊन गोंदण

अनुक्रमणिका

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

पुढे गावाला आभाळ नसेल
असा नजरभर प्रदेश झालेला गाव

सूर्य उगवतो
सूर्य हरवतो

दिशादिशातून फक्त जन्म घेतात - माणसे -
क्षितीजभर डोह झालेली डोईभर माणसे
तरीही - एक झाड बोलकं

माणसातून नष्ट होताना - करताना
निष्पर्ण फांद्याना कवटाळून नदीकाठी नैसर्गिक मृत्यूला
दान देताना
नदी शांत असते
प्रवाह थांवतो
झाड - झाडांना वाकलेली

तेव्हा कुठल्यातरी प्रदेशातून हल्ले होत असल्याची
बातमी येऊन थडकते
नदीभर पूर होतो
गावासहीत झाडे मातीभर अंकुरतात
मातीभर गजर सुरू होतो

एक देऊळ काठावरचे नदीकडे झुकले आहे.

✦

-उल्हास मनोहर
प्लॉट न. २९८, गांधीनगर, नागपूर-१०

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

काफीला

हा काफीला मनाचा जाई दूर देशी
मजलाच अडवू पाही माझ्या घराच्या वेशी

मी स्वप्न सुखाचे पाहिले जागेपणी
हे तेज तारकांचे हाती धरु कशी

तू प्रकाश सूर्याचा, मी रात्र अमावस्येची
जमेल अपुले कधी का? तू तसा मी अशी

आटलेले अश्रु अन् फाटलेले दुःख माझे
आहे एक अस्तित्व, पाण्याविन मा़सळी जशी

✦

आसमंत

नकोच मजला हा वसंत आता
जगणे मला नाही पसंत आता

सूर्य नभात दडला तारे विझून गेले
काळोखास या नाही अंत आता

सांगून सारे गुपीत व्हावे मोकळे एकदा
कुणीच बाळगू नये इथे खंत आता

याच्या हाती ढाल, त्याच्या हाती तलवार
कुणीच उरला नाही येथे संत आता

जावे कुण्याठिकाणी दुर्दम्य दुःखितांनी
रडू लागला स्वतः आसमंतही आता

संजीवनी दि. कावळे

✦

। कविता । कविता । कविता । कविता । कविता । कविता ।

कातरवेळ

ह्या अशा कातरवेळी
दिशा अंधारात बुडती
ओढ लागुनी पिलांची
पक्षी घरट्याकडे उडती

ह्या अशा कातरवेळी
झंकार उठे विणेचा
थांग कुठेच लागेना
माझ्या हळव्या मनाचा

ह्या अशा कातरवेळी
जीव नकोसा होतो
माथ्यावरचा चंद्र मग
उगीच दिलासा देतो

ह्या अशा कातरवेळी
तुझी आठवण होते
पापण्यांची ओंजळ तेव्हा
आसवं साठवत जाते

ह्या अशा कातरवेळी
तू जरी नाहीस येथे
सोबतीस राहील माझ्या
फक्त माझी विरह गीते

✦

अनुक्रमणिका

"दीदी, मी श्रीला बोलते आहे, श्रीला बॅनर्जी. रवीन्द्रजयंतीच्या कार्यक्रमात तुम्ही आला होता, त्यावेळी "………

"इतके सांगायला नको बरं, श्रीला मी तुला विसरलेली नाही. विसरू शकतच नाही. सध्या कुठे आहेस?"

"आता याक्षणी तरी पुण्यातच आहे. माझी मुलगी मॅनेजमेंटला आहे.

पंधरा की पंचवीस वर्षे? मधल्या बऱ्याच मोठ्या काळाला बाजूला सारून मी भूतकाळात डोकावले. सूर, ताल, मात्रा असलेले रवीन्द्रसंगीत अर्धवट शिकलेल्या पुणेवासीयांच्या गाण्याच्या जलशात अचानक श्रीलाचा कंठस्वर उमटला. 'हे माधवी 'द्विधा कॅनो' स्वर जेव्हा उचलत होती 'हे माधवी' म्हणून तेव्हा संपूर्ण ऑडीटोरियम स्तब्ध होत होते. लगेच स्वर खाली येई "द्विधा कॅनो" ला आणि चहूबाजूला जणू उठलेले गंभीर तरंग खाली येऊन स्तब्ध होत. त्या दिवशी कार्यक्रम संपल्यावर श्रीला ला मी माझी पसंतीची पावती दिली. श्रीला रवीन्द्रसंगीताची सिद्ध साधिका आहे हे त्याच दिवशी लक्षात आले माझ्या.

नंतर कळले की श्रीला लग्नानंतर पुण्याचीच रहिवासी झालेली आहे. विचार केला, इथल्या आमच्या काही कार्यक्रमांसाठी म्हणायला म्हणून श्रीला दोन-चार गाणी शिकवून द्यायला राजी होईल. मग तिच्याकडे जाणे-येणे सुरू झाले. तिच्या भल्या मोठ्या स्वर-लिपीच्या पुस्तकातून एखाद-दुसरे गाणे उधार द्यायला तिची ना नव्हती. परंतु गाणे शिकवायला? "नाही दीदी, असे करून चालणार नाही. संगीत म्हणजे संस्कृतीचा पाया. मी चक्क चार वर्षे क्लासिकल शिकले." मी मान्य केले.

माझी जा-ये वाढली. येता-जाता गोष्टीतून जणू नाते निर्माण झाले. दूरच्या प्रदेशात असेच होते. अर्थात त्यासाठी मनाचे मीलन आवश्यक असते. वाटते, कुठेतरी

अमृतपुत्री

मूळ बंगाली लेखिका - राजलक्ष्मी देवी

अनुवाद - सविता ओगीराल

अनुक्रमणिका

श्रीला ला ते जाणवले असावे, नाहीतर माझ्याजवळ तिने मन मोकळे केले असते का? "दीदी, गाणे शिकवू शकणार नाही असे मी म्हटले ना, त्याचे आणखी एक कारण आहे. मी आता आणखी काही दिवसच इथे राहाणार आहे.

हळूहळू उलगडा झाला. श्रीला आता दांपत्यजीवनाचा भार अधिक वाहू शकणार नाहीये. तिचे जीवन म्हणजे संगीत, तिचे मनप्राण आहे संगीत, एकुलत्या एक मुलीवरपण ती संगीतापेक्षा अधिक प्रेम करू शकत नाही. पण अधूनमधून होणाऱ्या संगीताच्या कार्यक्रमातून गाणे गाणे सोडले तर तिला अन्य श्रोते तरी कुठे आहेत किंवा तिच्या गाण्याचे रसग्रहण करणारे बुद्धिमान तरी आहेत का? आणि तिचा नवरा - डिरेक्टर, सी.ई.ओ. साहेब, त्यांचे काय? "हारमोनियम वाजवले की त्याचे डोके दुखायला लागते. संगीत म्हणजे त्याला एक उपद्‌व्याप वाटतो. विश्वास बसणार नाही दीदी, पण एकदा रवीशंकर आणि अलि अकबर यांच्या जुगलबंदी कार्यक्रमाला गेलो होतो आम्ही खूप महागाचे तिकीट घेऊन. ते लग्नाचे पहिले वर्ष होते. वाद्ये वाजत होती. दहा मिनिटं होतात न होतात तोच उठून गेले सिगारेट प्यायला आणि मग अगदी प्रोग्राम संपायच्या वेळी हजर झाले.

"हो ना, त्या दिवशीपण ते तुला आणि मुलीला पोहोचवून निघून गेले, तू किती सुंदर गाणे गायलीस त्या दिवशी!

श्रीला करुण नजरेने पाहात म्हणाली, "मुलीला तरी गाण्याची आवड असायला हवी होती. गळयात आवाज नाही असेही नाही, पण गायचे तर नाहीच तिला, ऐकायचे सुद्धा नाही " श्रीला पुढे बोलू लागली, "म्हणून तर कलकत्याला वापस जावेसे वाटते, जिथे गल्ली बोळात गायन शाळा आहेत, आकाशात तिथल्या वातावरणात गाणे आहे, फक्त एवढेच कारण नाही तिकडे जायचे , आता माझे-त्यांचे संबंध पार बिघडून गेले आहेत. जो माणूस माझ्याशी हसत नाही, बोलत नाही, गाणे ऐकत नाही.... "

मी तिला मध्येच विचारले, 'तुझे लग्न तू ठरवलेस की पाहून, सवरुन झाले

"पाहूनच तर झाले. त्यावेळी मी धड सोळा वर्षाचीपण नव्हते. अभ्यास, गाणे, मित्रमैत्रिणींच्या जगात मी दंग होते. आलेल्या मुलाकडे नीट पाहिलेपण नाही. माझे वडील हयात नव्हते, आई कॅन्सरने आजारी होती. मोठ्या भावांनी घाईघाईने नवरदेव शोधून आणला. कुणाला दोष देत नाही दीदी कारण त्यांची नोकरी फार चांगली होती.

"लग्नाआधी जरा डोळे भरून पाहिलेपण नाहीस? "

"एका दृष्टिक्षेपात काहीही समजत नाही, तरीपण जेवढे पाहिले त्यावरून मला तो आवडला नाही. मनातून जाणवले अगदी अरसिक माणूस असावा. पण मी तोंडाला कुलुप लावून घेतले. आईला आणखी त्रास द्यायचा नव्हता मला. आईचा आजार त्यावेळी

फार वाढलेला होता. मध्येच स्वप्नात मला खूप रडू यायचे. आईच्या खोलीत एक नर्स झोपायची. बाजूच्याच खोलीत मी एकटीच झोपत असे. माझे रडणे कुणी ऐकले नाही दीदी. परंतु व्हायचे तेच झाले. लग्नाच्या दिवशी संध्याकाळी दांतखिळी बसून फिट येऊन पडले. तोंडातून फेस येऊ लागला. सारे म्हणाले उपासामुळे असे झाले."

"तरी लग्न झाले?"

"ते तर झालेच. मुलगीपण झाली. आता गाण्याच्या धुंदीत राहाणे शक्य नव्हते. मी एक सुगृहिणी बनले. परंतु दीदी अंधारात शरीर समर्पण करायची एक ठराविक सीमा असते. ती कधीच पार करून चुकले. आता मात्र सहन होत नाही."

"मुलगी तर तिच्या बावांची जीव की प्राण आहे. फक्त विचारणार, "बावा अजून आले नाहीत?" "आणि बाबांना पाहिले की जणू स्वर्गच तिच्या हाती येतो. "या अशा मुलीला इतक्या दूर घेऊन जाऊन सांभाळू शकशील?"

"म्हणून तर आता लगेचच डिव्होर्स नकोय मला, सहज गावाला जावे तशी जाईन, सर्वात आधी तिचे 'बावा बावा' करून नाचणे थांबवावे लागेल, तिकडे बरेच मामा-मावशा आहेत, पुढे ती नक्कीच त्यांच्याकडे ओढली जाईल.

तसे मी तिच्याकडे एकसारखे जात नसे. अचानक एक दिवस ऐकले की श्रीला मुलीला घेऊन कलकत्याला गेली आहे. त्यानंतर काही दिवसांनी पुण्यातील बंगाली-समाजात कुजबुज सुरू झाली. "दीदी ऐकले का, श्रीला म्हणे डॉक्टर बॅनर्जीना डिव्होर्स देणार आहे. "

"इथे पण तिने कमी वाह्यातपणा केलेला नाही. पाहावे तेव्हा बॅनर्जी साहेबांचे मित्र येत, तिच्याशी गप्पा करीत बसत, कुणास ठाऊक, कदाचित कलकत्याला एखादा प्रेमिक तिची वाट पाहात बसलेला असेल.

नंतर एकदा कलकत्याला गेले असता श्रीलाचा ठावठिकाणा शोधून काढायला मला मुळीच त्रास झाला नाही. श्रीला जिथे एम.ए. च्या साठी जात होती, त्याच पाड्यातील एका भाचीकडून कळले. रवीन्द्रसंगीत उत्तम गाते म्हणून साऱ्या युनिव्हर्सिटीत तिला अनेक ओळखू लागले होते. पाड्यातल्या त्या भाचीने मला विचारले, "तुम्हाला श्रीलाची भेट घ्यायची आहे का?

मी क्षणभर विचार केला, मग म्हटले "असू देत. पुन्हा जेव्हा येईन तेव्हा भेटीन. पण तू तिला सांग की मी तिला विचारीत होते म्हणून."

श्रीलाच्या जीवनातील समस्या मिटल्याशिवाय, तिचा डिव्होर्स घ्यायचा की नाही पक्के होण्याआधी तिच्याशी बोलणार तरी काय?

असेच आणखी दोनदा त्यावर कलकत्याला गेले असता कळले, श्रीला

इकॉनॉमिक्स मध्ये संशोधन करता करता कॉलेज मध्ये शिकविण्याचे कामपण करीत आहे. पण मी एकदासुद्धा तिला भेटायला गेले नाही. छेः तिच्याविषयी माझ्या मनात कसला किन्तु नव्हता. पण तिच्यासमक्ष जाऊन तिची भेट घ्यायची मात्र भीती वाटत होती. कुणास ठाऊक कदाचित वैवाहिक जीवनातील भार वाहू न शकण्याने पळ काढलेली श्रीला जीवनातील आणखी कुठल्या समस्येच्या भाराने वाकून गेली असेल तर? संगीताच्या मोठमोठ्या जलशात, प्रख्यात संगीत विद्यालयात ती असावी अशी मी आशा करीत होते.

"छेः छेः दीदी कलकत्यातील आर्टीस्ट लोकांची मोनोपोली आहे तिकडे. सात वर्षात अभ्यास नसल्याने माझ्या गळयाला जंग चढला होता. प्रयत्न करूनही, अगदी रेडीओमध्येही मला संधी मिळाली नाही.

"पुण्याला कधी आलीस?"

"आत्ताच, तीन दिवस झालेत. पण नेहेमीच तर येत होते. केवळ संकोचामुळे इतके दिवस तुला भेटले नाही. तुम्ही माझ्या ठावठिकाणा, फोन नंबर हारवून टाकले असावे आणि कलकत्याला अधे-मध्ये जात होतात तरीपण मला भेटला नाही ते?"

"भेटले नाही खरे, पण प्रत्येक भेटीत याच्या त्याच्याकडून तुझ्याविषयी जाणून घेत होते. वाटे एम.ए.,पी.एच.डी. प्राध्यापिका बनून तू करसे काय संगीत आणि मुलगी असे सारे मॅनेज करीत असशील !"

"मुलगी तर बावांजवळच होती. मी पण प्रत्येक सुटीत येत असे. मुलीचे शाळा-कॉलेज सारे इथेच झाले. आता इथेच मॅनेजमेंटचा अभ्यास करते आहे ती.

"तुझा डायव्होर्स?"

"झाला, पण त्याने विशेष काही फरक पडला नाही. मुलगी बावांकडे वापस आलीच शिवाय खूप विनवण्या केल्या तरी गाणे अजिवात शिकली नाही. तिला विज्ञान, गणिताची आवड होती, आता मॅनेजमेंट. मुलीसाठी, मुलीने म्हटले म्हणून बापाने दारू-सिगरेट सारे सोडले.त्यांच्या चेहेऱ्यावर पूर्वीचा तो उद्धट भावपण नाही. परंतु आता तो निर्विष सापासारखा बोलता बोलता अडखळतो. त्यामुळे आणखीच घृणास्पद वाटतो."

"तू इथे नियमित येतेस?"

"होय दीदी, पण कुणालाच भेटत नसे. कुणात मिसळले की नसते घोटाळे होतात. नंतर एकदा तो भयंकर आजारी पडला , तेव्हा सुटी घेऊन इथे आले आणि त्याची खूप सेवा करून त्याला बरे केले. विचार कर दीदी, प्रेम नसले तरी माणसाची जबाबदारी त्याला पार पाडावीच लागते.

"श्रीला तू गाणे गात नाहीस?"

"कुणासाठी गायचे? कुणाच्या गळयात गाणे उतरवण्यासाठी साधना करायची? तरी पण अधुनमधून स्वत:पुरते गाणे न गाता राहू शकत नाही. कधी बेसूर तर कधी चुकीचे गाते, तरी पण गातेच दीदी.

"नोकरी करू लागल्यावर तुझे गाणे नाहीसेच झाले म्हणायचे "

"नाही दीदी, चुकतेयस तू. नोकरी करून मुलीला स्वतःच्या मनाप्रमाणे तयार करता आली असती तर गाण्यात खंड पडला नसता. परंतु नंतर नोकरी झाली एक करीयर करायची भ्रष्ट चेष्टा,एक लोढणे, ओढले तसेच अनेक वर्षे. मग सोडून दिले. परंतु गाणे? ते आता परत येणार नाही.

"पण इथे तर हूल उठली होती की डिव्होर्स झाल्यावर कुणाशी तरी तू लग्न केलेस म्हणून - "

"तुझ्याजवळ म्हणून सांगते दीदी. होता एक जण, अगदी लग्नाआधीपासूनच. पण तेव्हा मी इतकी निरागस होती की त्याचे मन जाणू शकले नाही. त्याला माझे गाणे आवडायचे. लग्नानंतर जितक्यांदा इकडे यायची , तो येऊन बसायचा गाणे ऐकत, तासन तास. हळूहळू त्याच्या हृदयातली व्याकुळता समजू लागली मला, त्याला साद घातली. पण मुलीला बापापासून तोडू न शकल्याने मी हारले होते. हे दुसरे लग्न करून बसले असते तर पुन्हा या घरात मला येता आले असते? तोंडावर दार बंद झाले नसते का?

"तू जो डिव्होर्स मागितला होतास त्याच्याविषयी सांग ना,"

" सांगितले ना दीदी, तो माणूस आता नाही, आतल्या आत गुदमरुन गेलाय अगदी जणू संपर्काचा एवढाच पापुद्रा धरून ठेवण्याने त्याला शांती मिळणार आहे."

"तू तर उद्यालाच जाणार, पुन्हा कधी येशील श्रीला?

"दीदी, तुझा फोन नंबर शोधण्यातच यावेळी फार वेळ गेला. पुढच्या वेळी नक्की तुमच्याकडे येईन. पण गाणे मात्र गाणार नाही, गळयाची वाट लागली आहे अगदी. "

भावना आणि स्मृती टेलीफोन बंद करून टाकतो. त्या पहिल्या कार्यक्रमात - श्रीलाच्या कंठातून 'हे माधवी द्विधा कॅनो ' ऐकून भान हरपले होते. नंतर तिच्या घरी अनेकदा गेले, गाणे म्हणायची विनंती केली. मन्द्र सप्तकातून तार सप्तकापर्यंत जाण्याची जी विनासायास लीला तिच्या कंठात होती, ती आता पंकज - हेमंत सोडल्यास आणखी कोणाच्या गळयात नसावी. त्या आश्चर्यकारक कंठस्वरातच ती गायली, "पाछे सूर भुली येई भय होय." "सूर भूलि " हे शब्द अगदी भीरू भावनेसारखे नम्र, मन्द्र होते आणि 'भय होय ' चढवितांना तीव्र आर्तनादाप्रमाणे ती त्यावर झेपावून पडायची.

सुरांच्या साधनेपासून दूर जाऊन श्रीला आणखी कुठली साधना करते आहे की

काय? जीवनाची साधना? अस्तित्वाची साधना? जे प्राणपणाने हवे आहे, ते सोडून देण्याची साधना? अजूनही श्रीलाचे एकेकाळचे स्वीकृती, आत्मधिकाराचे शब्द कानात घुमतात :"गाण्यावर जर इतके प्रेम नसते तर कदाचित मुलीने तिच्या बावांना इतके घट्ट धरून ठेवले नसते." धड गाणे मिळाले नाही ना धड मुलगी मिळाली " आणि बहुधा ज्याने तिला अनेक वर्षे प्रेम दिले, तो अनोळखी माणूसपण मिळाला नाही.

वेस्ट पार्क रोड, धन्तोली, नागपूर-१२

✦✦✦

। वाङ्मय । पुरस्कार ।

अण्णासाहेब खापर्डे स्मृती
आत्मचरित्र पुरस्कार
अशोक पवार

....

म.म.डॉ.वा.वि.मिराशी स्मृती
वैचारिक वाङ्मय पुरस्कार
डॉ. प्रदीप आगलावे

....

वा.कृ.चौरघडे स्मृती
कथा पुरस्कार
ल.वा. गोळे

....

शरदच्चंद्र मुक्तिबोध स्मृती
काव्य पुरस्कार
श्रीकृष्ण राऊत

....

नवोदित वाङ्मय पुरस्कार
प्रा. देवानंद सोनटक्के

'शांताराम' कथा पुरस्कार
राजन खान

....

व.कृ. वऱ्हाडपांडे स्मृती
लक्षवेधी ग्रंथ पुरस्कार
डॉ.सुनीता कावळे

....

डॉ. शकुंतला खोत
एकांकिका लेखन पुरस्कार
डॉ. विनय वाईकर

....

विशेष सत्कार :
अटलबहादुर सिंग
(प्रबंध संपादक - प्रकाशक)
'मराठी ग्रामसेवक'
(नगरध्यक्ष खामगांव)

....

श्रीपाद प्रभाकर जोशी
(नाट्य लेखक)

अनुक्रमणिका

प्रभा गणोरकर यांची कविता त्यांच्या समकालीन कवयित्रीमधे निश्चितपणे वेगळी आहे. नवकाव्याच्या दुसऱ्या प्रवाहात तिच्या वेगळेपणाने ती उठून दिसते. सुरुवातीला प्रेम आणि निसर्ग यांच्या सान्निध्यातच त्यांची कविता वहरत राहिली. परंतु तिथेच न थांबता अस्तित्वाचा शोध तिने घेतला आणि इथेच तिचे वेगळेपण सिद्ध झाले. कुठून आले आणि कुठे जाणार? हा सनातन प्रश्न सतत त्यांच्या कवितेत दमछाक करतो. आपल्याला हवं तसं फुलता येत नाही. मुळं रोवता येत नाहीत आणि भोवतालच्या वास्तवाच्या संदर्भात आपल्या अस्तित्वाला अर्थ देता येत नाही ही खंत सतत व्यक्त होत राहते.

पुरासारखे एक जुने अनोळखीपण
मला वेढून घेत आहे
किंवा
जागेपणी एखादे दुःस्वप्न आठवत रहावे
तसे मी जगत असले भोवतालचे
वास्तव एखादे मर्तिक लांबवित जावे
तसे मी पुढे ढकलित जाते हा आज स्वीकारणे"

अटळ परात्मतेचा हा स्वीकार गणोरकरांच्या कवितेत गडदपणे व्यक्त होताना दिसतो. अंतर्मनातील हाकांशी पूर्णपणे विसंवादी असं जगणं मूकपणे स्वीकारावं लागतं. माती पांघरून जमिनीच्या आत एखाद्या कंदाप्रमाणें निजून रहावे, सारखं दार ठोठावणाऱ्या पावसाने रागवू नये म्हणून केसूर तुप्यांचा डोंब उसळल्यासारखे लाल फूल होऊन बाहेर यावे आणि कुतूहलाने बघणाऱ्या एकाद्या लहान मुलीसाठी एकएक पराग जमिनीवर ठेऊन पुनः आत निघून जावे अशी इच्छा असताना दिवसभर सरडे अंगावर घेत

झाडाने आतल्या आत जळावे

डॉ. सुलभा हेर्लेकर

नुसत्याच शोभिवंत पानांचे झाड होऊन सरड्यांना भिणाऱ्या त्या मुलीचे ओरडणे ऐकत उभे रहाणे नशिबी आले आहे. ज्या पावसात डोळे भिजवून घ्यायचे असतात तो सुरू होण्याच्या आत अचानक संपून गेलेला असतो. माणसाचं माणुसपण आटलेलं समजू शकतं पण घरानेच पुकारलेला तटस्थ असहकार स्वीकारता येत नाही. 'घर' या कवितेत ही जाणीव व्यक्त झाली आहे.

माणसांशी संवाद करण्याचा प्रयत्न करावा तर तिथेही साईडप्रूफ काच असल्यासारखे वाटते. कवयित्री म्हणजे आपुल्या आपल्याला फरफटत नेते हे खोटे आहे. खूपदा आपणच आयुष्याचे बोट धरून त्याला भलत्या ठिकाणी सोडून येतो. गणोरकांची कविता ही स्वतःच समाजाशी संवाद करते. या संवादातून चिंतनाच्या पापणीवर ती पातळी मानवी जीवन समजावून घेण्याचा प्रयत्न करते. शेवटी मृत्यू हीच सुरक्षिततेची भावना उरते. म्हणूनच अस्तित्वभावाच्या निराळेपणाची ही कविता आहे. आत्मरक्षणाच्या प्रेरणेतून भीती उमलून येते आणि खोल कुठेतरी पाहिलं तर दिसू लागतात त्याचे सतत डोळ्यापुढे येणारे डोळे.

प्रेमाचा आधार शोधणं, जीवनाला अर्थ देणं गणोरकरांच्या प्रेमकवितेतही दिसतं. पण प्रीतीतही परस्पर विश्वासाचा भंग झालेला आहे.तो कधी झाला ते कळत नाही म्हणून मग त्या आधारालाही अर्थ उरत नाही. एक पोकळ शांत मौनच मग कवितेतून पुढे येतं.

कसे आपण काळोखाच्या भीषण बोगद्यात शिरतो
एकाएकी,
हिरव्या शेतमळ्याचा गारवा
अंजनासारखा डोळ्यात रेखून एकत्र
वाटचालीला सुरूवात केली असतांना
कसे आपण अपरिचयाच्या क्रूर काटे रानाकडे वळलो एकाएकी?

एकेकाळचं प्रेम, आपलेपणा उरला नाही आणि हे आपण नसूणं स्वीकारणं जमत नाही. कारण परिचित रस्त्यावरून एकमेकांची आठवण येऊ न देता चालणं शक्य आहे. परंतु त्याचीही सवय करून घेण आवश्यक ठरतं. जे नाही ते आहे असं नुसतं वाटून घेण्यापेक्षा जे असायचं आहे ते त्यानं नुसतं असलं म्हणजे झालं. पण एवढीही अपेक्षा पूर्ण होत नाही. एखादं जुनं दुःख वर उफाळून यावं, हलके हलके पसरत जाणाऱ्या पाण्याप्रमाणे मनाच्या भूमीवर नुसतं पसरून रहावं, तसं होत राहणं , आणि या

वणव्यातल्या झाडाने
असहायपणे जळत असताना

स्वतःच्या मुलांकडून
मदतीची अपेक्षा करु नये.
मुलांनी हात आवरून घेतलेले असतात
कठोरपणे माना फिरवून.
झाडाने आतल्या आत जळावे
उन्मळून पडावे.
मुळांपासून तसे ते केव्हाच दुरावलेले असते.

मनाच्या अवस्थेचं हे विलक्षण चित्रण! अतिशय भावतरला अशी ही कविता. प्रतिमांच्या गुंतागुंतीत सापडत नाही. प्रतिमारूप प्रसंग किंवा घटनाच थेट अभिव्यक्तीत रुपांतर होतात. हेच या कवितेचे वैशिष्टय आहे. एखादी अनुभूती ही सहज मनातला उद्रेक असते. ती सरळच शब्दरूपात प्रकट होते. ही कविता म्हणजे अनाकलनीय असा जीवनप्रवासाचा शोध आहे. जीवनमार्गावरची अपरिहार्य फरपट आहे. सद्या अनुभवातून आलेली आर्त भावाची ही कविता म्हणूनच वैशिष्ट्यपूर्ण आहे.

१२२, अभ्यंकर रोड,धंतोली, नागपूर-१२

✦✦✦

अनुक्रमणिका

आपली 'पागोरा' ही पहिलीच परंतु अत्यंत संपन्न अशी ललितकृती घेऊन प्रा.रमेश अंधारे साहित्याच्या सृष्टीत दाखल होत आहेत. सुमारे तीनशे पानांच्या या कादंबरीतून स्वातंत्र्योत्तर मराठी साहित्य विस्तारावरोवर विकासाच्या दृष्टीनेही कसे प्रगल्भ होत आहे याचा अनुभव आपणास मिळतो. एका अर्थाने प्रारंभापासून शेवटपर्यंत ती ग्रामीण कादंबरीच आहे. त्यामुळे अलिकडच्या ग्रामीण साहित्याचा एक विकसित टप्पा म्हणूनही तिचा विचार करता येईल. प्रकाशन समारंभापासून या कादंवरीने काही मूलभूत प्रश्नांची चर्चा उपस्थित केली असून इथे तिच्या आशयाचा, अंतरंगाचा विस्तृत परिचय करून घ्यावयाचा आहे.

'पागोरा' ही कहाणी आहे वऱ्हाडातल्या मातीतून उगवलेल्या अवधूत तांदळगावकर याची. त्याचं आखर आणि आंगण असलेल्या तांदळगावची. तांदळगाव आणि त्याचा तालुका असणाऱ्या गावाची नावं काल्पनिक वाटतात. परंतु अकोला जिल्ह्यातील ते असावेत याचा पुरावा कादंबरीतच आहे. स्वातंत्र्यानंतर शिक्षण जरी सक्तीचे झाले नाही तरी शिक्षण घेण्याची स्वयंभू प्रेरणा स्वातंत्र्यानंतर जन्मलेल्या पिढीत पाहायला मिळते. त्या आधीच्या पिढीत ही इच्छा किंवा ऊर्मी अभावानेच आढळते. निदान ज्या वर्गातून या कादंबरीचा नायक येतो त्या वर्गात तरी. आनंद यादवांच्या 'झोंबी' मध्ये दोन पिढ्यात या मुद्यावर होणाऱ्या संघर्षाचे चित्रण आलेले आहे. याही कादंबरीचा तो एक महत्त्वाचा घटक आहे. तो 'झोंबी' पेक्षा अधिक प्रभावीपणे या कादंवरीत येतो हेही तुलनेच्या फार भानगडीत न पडता नमूद केले पाहिजे. या कादंबरीतील आशयाचा दुसरा महत्त्वाचा घटक आहे अस्वाभाविकपणे एकत्र बांधून ठेवण्याचा अट्टहास करणाऱ्या एकत्र कुटुंबपद्धतीतल्या एका कुटुंबप्रमुखाचा. या दोन घटकांच्या विलक्षण जोरकस ताण्यावाण्याने या कादंबरीचा पट विणला जातो.

'पागोरा' : बहुमुखी गुणवत्ता

विश्वास वसेकर

अवधूतच्या स्वभावाची जी पुढे जडणघडण होते ती त्याच्या बालपणी त्याला जे अनुभव येतात त्यातून विवक्षित अशी होत जाते. त्याचा खवीस बाप त्याच्या कोवळ्या, हळुवार बालमनावर सारखा तुटून पडताना दिसतो. सारखं घालून पाडून, शिवराळ बोलायचं, उठसूट मारहाण करायची अशा प्रकारे हे बालसंगोपन चाललेलं आहे. घरातल्या प्रत्येकानं येता जाता रस्त्यात पडलेलं शेण आपल्या घरात उचलून आणलंच पाहिजे असा त्यांचा दंडक आहे. गावातलं सगळं शेण ह्या माणसाला हवं आहे. शेती आणि घराशी संबंधित प्रत्येक गोष्टीविषयी आन्यार्जींची टोकाची आणि विक्षिप्त मते आहेत. गाडीला बैलाऐवजी हाले जुंपणे कसे किफायतशीर आहे याबद्दल त्यांचे एक धोरणविषयक तत्त्वज्ञान आहे आणि त्याबद्दल ते आग्रही आहेत. सगळा गाव त्याबद्दल त्यांना हासतो. घरातल्यांना लाज वाटते. तरीही हा हेकट माणूस आपली मते घरावर लादून सगळ्यांची एक विचित्र फरपट करीत असतो. कोवळी बालमने त्यात किती करपून निघताहेत याची त्यांना पर्वा नसते.

हाल्याच्या बंडीचा जो तिटकारा अवधूतच्या मनात बसलेला आहे त्यातून बेंडा पाटलाच्या लग्नातला त्याचा अपमान करणारा प्रसंग घडतो. अवधूतच्या मनात एक तीव्र इच्छा असते बैलाच्या दमनीतून हिंडायला जाण्याची. त्याच्या दृष्टीने हे फारच रम्य स्वप्न असते. नवरदेवाच्या दमणीत तो बळेबळेच बसतो आणि शेवटी अपमानीत होऊन उतरतो. आन्याजीचा-बापाचा रक्तबंबाळ होईपर्यंत मार खातो. लहानपणी घडलेल्या या व अशा प्रसंगांचे विपरीत परिणाम अवधूतचा हट्टी, हेकेखोर आणि भांडकुदळ स्वभाव घडवायला कारणीभूत ठरले आहेत. त्याबद्दल अवधूतचं म्हणणं असं, "आपल्या मताचं अन् आपल्याला आवडतं, ते जर कोणी करू देत नसेल तर मग आपण तरी कोणाचं कशाला ऐकावं? "(पृ.१९)

कोणतीही लहान मुलं सामान्यतः असतात तितकाच खोडकर आहे अवधूत. ट्रकमधून शाळेतून येताना सगळ्यांबरोबर तोही संत्री चोरतो, कुठल्या तरी पिठाच्या पिपात अडकून पडतो, प्रेतावरुन ओवाळून टाकलेले बदाम खारका खातो, परंतु या प्रत्येकासाठी आन्याजीचा ढोरांपेक्षा जास्त मार खातो. ते करून शिवाय हा बाप पोराला रिमांड होम मध्ये घालण्यासाठी स्वतः पराकोटीचे प्रयत्न करतो. आन्याजी या कोवळ्या पोराला त्यांच्या दुनियेत खेचण्याची सारखी खटपट करत असतात. अतिशय जालीम असे प्रयोग त्याच्यावर ते करताहेत. योगायोगानं याच काळात मी 'तोत्तोचान' या नितांत सुंदर जपानी पुस्तकाचं वाचन करीत होतो. तोत्तोचानही अशीच खोडकर आहे पण तिच्या व्यक्तिमत्वाला तिचे आईवडील आणि तोमोईचे सगळे गुरुजन किती हळुवारपणे आकार देतात! ही दोन परस्परविरोधी चित्रं मला अतिशय अस्वस्थ करून गेली. यांच्या

जोडीला अवधूतची सहनशीलता आणि समंजसपणा वाचकाला स्पर्शून जातो. अवधूत अशाही बापाला समजून घेताना म्हणतो, खटल्यातला एखादा भरतीचा बैल जसा फऱ्यात मोडल्यामुळे 'वठ्या ' होऊन बसल्याजागेवरच चारापाणी घेणारा व्हावा, तसा काहीसा मी आन्याजींना वाटलो असेन.

रिमांड होमचे अधिकारी आन्याजीला सुचवतात की तुमच्या मुलाला तुम्ही अकोल्याजवळच्या उमरी गावाजवळ असणाऱ्या 'टिळक राष्ट्रीय सरस्वती मंदिर' या आश्रमशाळेत घाला. सुदैवानं आन्याजींना ते पटतं. मॅट्रीकला पोहोचेपर्यंत आता ते मुलाच्या वाबतीत चिंतामुक्त असतात. 'पागोरा' या कादंबरीच्या मोठ्या भागातही शाळा, तिथल्या व्यक्तिरेखा या कादंबरीचे प्राणसर्वस्व आहे. लेखकाने ती अतिशय ताकदीने उभी केली आहे. गंमत म्हणजे अवधूतला बापाबद्दल चीड आहे हे अनेक प्रसंगातून जाणवते. लेखकाला मात्र एक कलावंत म्हणून आन्याजींबद्दल प्रेम आहे. या कादंबरीला आत्मचरित्रात्मक म्हणणारांसाठी कलात्मक तोल जाणाऱ्या या जागी लेखक किती यशस्वीपणे सांभाळला गेला आहे याकडे मुद्दाम लक्ष वेधावे वाटते. कलात्मक ताटस्थ्य दाखवण्याच्या संदर्भातले लेखकाचे हे यश या कादंबरीला फार मोठी उंची प्राप्त करून देणारे आहे. पु.लं. ना काकाजी आणि आचार्यांमध्ये हे ताटस्थ्य टिकवता आले नाही. ते काकाजीत रमत गेले आणि आचार्य कणाहीन होत गेले. पागोरात आन्याजींचा आचार्य झाला नाही हे फार महत्त्वाचे आहे.

आन्याजींच्या निरंकुश सत्तेपुढे आणि अरेरावीपणापुढे कुटुंबातला प्रत्येकजण हतबल झालेला आहे. अवधूतची आईसुद्धा त्यांच्या पाषाणहृदयीपणाबद्दल एके ठिकाणी म्हणते, 'कसंच घळोलं अशीन ब्रह्मदेवानं या मान्साले काजीनं का?' अवधूत असल्या बापाशी संघर्ष करत वर येतो हे विशेषच आहे. त्याच्यात केवळ एक शेतकरी नाही तर अधिक काही आहे. स्वतःविषयी तो लिहितो - 'कसे वाटतो आपण आपल्याला? नागर आणि गावरान डांबर मातीचे अद्भुत मिश्रण? की खंडाऱ्यातला धोतरा ड्रॉईंग रूममधल्या कुंडीत ठेवल्यासारखे? की एखाद्या रानटी झुडपाचं मध्येच अपूर्व किमया होऊन रूप पालटलेला क्रोटोन? ' अवधूतच्या वाट्याला आलेला वारसा त्याला मान्य नाही. त्याच्यात एक प्रचंड ऊर्जा आहे. सगळ्या प्रतिकूलतेला पुरून ती उरते आणि त्याचे वेगळेपण जोपासते, वाढवते. लवलवत्या, उर्ध्वगामी पागोऱ्यासारखी त्याची जीजिविषा आहे. त्याच्या जीवनवेलीला ती मातीत मिसळू देत नाही. प्रत्येक वेळी खंबीर आधार देत ती त्याचे उन्नयन करते. अवधूतनंच हे एके ठिकाणी फार छान नमूद केलंय् 'वस्तुस्थिती माणसाला आतून बाहेरुन भाजून काढते.त्याची हाडं वितळवते. तरीही तरीही माझ्यातला अंकूर सगळ्या प्रकारच्या प्रतिकूलतेखालूनही डोकं वर काढत होता...

असा हा लवलवता अंकूर होऊन मी फिरत होतो.

या दुसऱ्या अवधूतची जडणघडण मोठी वेधक आहे. तीत त्याचे मित्र, समकालीन वाङ्मयीन आणि राजकीय चळवळी, शिक्षक, प्राध्यापक यांचा फार मोठा वाटा आहे. नागपूरच्या विद्यापीठात एम.ए.करीत असतानाचे संपूर्ण वाङ्मयीन विश्व या कादंबरीत जिवंत होते. डॉ.द.भि.कुळकर्ण्यांसारखे महान शिक्षक रंगवताना लेखक आपल्याला नादावून टाकतो. त्यांच्या विषयीचे हे एकच वाक्य पाहा - 'आपल्या अध्यापनानं ते विद्यार्थ्याला दीपवून टाकत नसत तर प्रज्वलित करत.' समकालीन व्यक्तिचित्रणांचा एक सुंदर ताटवा उभा करण्याचा लेखकाचा आवाका स्तिमित करणारा आहे.

या कादंबरीच्या बहुमुखी गुणात्मकतेने या प्रकारच्या अनेक कादंबऱ्यांना मागे टाकले आहे. आत्मचरित्रात्मक कादंबरी म्हणून ती सरस आणि श्रेष्ठ तर आहेच परंतु या प्रकारच्या कादंबरीत निर्माण होऊ शकणाऱ्या धोक्याच्या अनेक जागा लेखक कुशलतेने टाळू शकलेला आहे. आपल्या पहिल्याच साहित्यकृतीत एवढे यश मिळवणारा हा लेखक मोठ्या आणि दमदार पल्ल्याची असामान्य प्रतिभा लाभलेला आहे यात शंका नाही. ही कादंबरी नुसती एक चांगली आणि श्रेष्ठ कादंबरी झाली नसून पुढील काळात ती मानदंड ठरेल यात शंका नाही.

✦✦✦

वर्गणी

'युगवाणी' च्या वर्गणीचे दर

वर्गणीचे दर खालीलप्रमाणे राहतील.
वार्षिक वर्गणी रु. १००/- (सर्वांसाठी)
साहित्य संघाच्या सभासदांसाठी सवलत वर्गणी रु. ६०
एका अंकाची किंमत रु. २५

सौ. शोभा उबगडे,
सरचिटणीस, विदर्भ साहित्य संघ
पत्ता संपादक, 'युगवाणी', द्वारा विदर्भ साहित्य संघ,
झाशी राणी चौक, वर्धा मार्ग, नागपूर : ४४००१२

कार्यवृत्त

विदर्भ साहित्य संघ,

दिनांक १ एप्रिल २००२ ते ३० जून २००२

सांस्कृतिक समिती :

✦ दि.२ एप्रिल - विदर्भ साहित्य संघाच्या ग्रंथालय विभागातर्फे मराठीतील ज्येष्ठ कादंबरीकार श्री.ना.पेंडसे यांच्या 'गारंबीचा बापू' या कादंबरीस पन्नास वर्ष पूर्ण झाल्याप्रित्यर्थ ग्रंथ चर्चा आयोजित करण्यात आली होती. कार्यक्रमाच्या अध्यक्षस्थानी प्रा. सुरेश द्वादशीवार होते आणि डॉ. आशा सावदेकर व डॉ. रविंद्र शोभणे यांनी ग्रंथासंबंधी आपले विचार व्यक्त केले.

✦ दि.१० एप्रिल - ५३व्या विदर्भ साहित्य संमेलनाच्या निमित्ताने प्रकाशित केलेल्या "सृजन" या स्मरणिकेचा लोकार्पण समारंभ लोकमत टाइम्सचे कार्यकारी संपादक श्री.मेघनाद बोधनकर यांच्या अध्यक्षतेखाली धनवटे नॅशनल कॉलेजचे प्राचार्य डॉ. बबनराव तायवाडे यांच्या उपस्थितीत झाला. या प्रसंगी सहाय्यक ग्रंथालय संचालक श्री. ह. का. रानडे आणि डॉ. प्रकाश खरात यांनी स्मरणिकेविषयी आपले विचार व्यक्त केले.

अन्यभाषा समिती :

✦ दि.११ एप्रिल २००२ - प्रख्यात नाट्यदिग्दर्शक आणि केरळ संगीत नाटक अकादमीचे अध्यक्ष श्री. के.एन.पनिक्कर यांची आणि त्यांच्या सोबत असलेल्या सोपानम् थिएटरच्या कलावंतांची विदर्भ साहित्य संघास भेट आयोजित करण्यात आली होती. या प्रसंगी झालेल्या चर्चेत नागपुरातील नाट्यप्रेमी आणि वाङ्मयप्रेमी मंडळी हजर होती.

सांस्कृतिक समिती

✦ दि. २१ एप्रिल २००२ रोजी विदर्भ साहित्य संघ आणि साहित्य प्रसार केन्द्र, नागपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रख्यात पक्षीतज्ज्ञ मारुती चितमपल्ली यांच्या

अनुक्रमणिका

'पक्षिकोश' या ग्रंथावर परिचर्चेचे आयोजन करण्यात आले. प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांच्या
अध्यक्षतेखाली झालेल्या या कार्यक्रमात प्रा.मदन धनकर, डॉ.श्रीपाद सुकळीकर तसेच डब्ल्यू.डब्ल्यू.एफ.नागपूर विभागाचे माजी संचालक श्री.नंदू अंधारे यांनी आपले विचार व्यक्त केले.

✦ दि.२८ एप्रिल २००२ - प्रसिद्ध साहित्यिक आणि वक्ते प्राचार्य राम शेवाळकर यांना मानद् वाङमय पंडित ही नागपूर विद्यापीठाची सर्वोच्च पदवी प्राप्त झाल्याबद्दल विदर्भ साहित्य संघ आणि सप्तक तर्फे डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठाचे माजी कुलगुरू प्रा. शिवाजीराव भोसले यांचा जाहीर सत्कार करण्यात आला. या कार्यक्रमास सायंटिफिक सोसायटी व छाया दीक्षित वेलफेयर फाऊंडेशन या संस्थांचे सहकार्य लाभले.

✦ दि.२८ एप्रिल २००२ - विदर्भ साहित्य संघ आणि 'सप्तक' यांच्या संयुक्त विद्यमाने 'वक्तृत्व काल-आज-उद्या ' या विषयावर प्रा. शिवाजीराव भोसले यांचे व्याख्यान आयोजित करण्यात आले.

✦ दि. ५ मे २००२ - विदर्भ साहित्य संघ आणि ऋचा प्रकाशन, नागपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने प्रा. प्रकाश माणिकपुरे लिखित 'स्मरण जगप्रसिद्ध वैज्ञानिकांचे' या पुस्तकाचा प्रकाशन समारंभ डॉ.श्रीकांत जिचकार यांच्या हस्ते झाला. याप्रसंगी नागपूर विद्यापीठाचे कुलगुरू डॉ.अरुण सातपुतळे तसेच कमलाकर धारप व प्रा. शरद गायधर यांची भाषणे झाली.

✦ दि.११ मे २००२ - सुप्रसिद्ध लेखिका, विचारवंत आणि ज्ञानोपासक कै.दुर्गाबाई भागवत यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. प्रा.सुरेश द्वादशीवार यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या शोकसभेत डॉ. भा.ल.भोळे, डॉ. आशा सावदेकर व डॉ. रवींद्र शोभणे यांनी आपल्या भावना व्यक्त केल्या.

✦ दि. १४ मे २००२ - प्रख्यात क्रांतिकारक कवी व गीतकार कैफी आझमी यांना विदर्भ साहित्य संघातर्फे श्रद्धांजली-अर्पण करण्यात आली. या कार्यक्रमात कॉ.बी.टी.रणदिवे अध्ययन केन्द्र, प्रगतिशील लेखक संघ, लोहिया अध्ययन केन्द्र,

इंडियन पीपल्स थिएटर या संस्थाही सामिल झाल्या. डॉ. श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या शोकसभेत डॉ. वि.स.जोग, भीमराव खोब्रागडे, श्री.महफूज आगई, राजेंद्र पटोरिया व डॉ. अंझहर हयात यांनी आपल्या संवेदना व्यक्त केल्या.

✦ १९ मे २००२ - विदर्भ साहित्य संघ आणि मेघा प्रकाशन यांच्या संयुक्त विद्यमाने सुश्री केशर मेश्राम लिखित "सागर-सरिता" या कथा संग्रहाचा प्रकाशन समारंभ भय्यासाहेब देशमुख यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. पुस्तकाचे प्रकाशन स्वातंत्र्य सेनानी श्रीमती तारा लड्डा यांचे हस्ते झाले. या पुस्तकासंबंधी डॉ. भा.ल.भोळे यांनी आपले विचार व्यक्त केले.

✦ दि.२६ मे २००२ - विदर्भ साहित्य संघाच्या अन्य भाषा विभागातर्फे स्पॅनिश नाटककार ऑगष्ट स्ट्रिंडवर्ग यांच्या 'प्रतिद्वंदी' आणि कादंवरीकार ग्रॅविअल गर्शिआ मार्क्वेइन यांच्या 'आईज ऑफ अ व्लू डॉग' या लघुनाट्याचे सादरीकरण करण्यात आले. या लघुनाट्याचे नाट्यरुपांतर आणि दिग्दर्शन श्री.दिनकर वेडेकर यांचे होते.

✦ दि.८ जून २००२ - विदर्भ साहित्य संघाच्या अन्य भाषा विभागातर्फे प्रा.वीणा आलासे यांनी मूळ बंगाली भाषेतील प्रसिद्ध स्त्रियांच्या तीन वंगाली आत्मचरित्रांची मराठीतून समीक्षात्मक ओळख करून दिली.

✦ दि.११ जून २००२ - ज्येष्ठ कवयित्री व लेखिका शांता शेळके यांना श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. डॉ.श्रीपाद भालचंद्र जोशी यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या शोकसभेत डॉ. वि.स.जोग, डॉ. रवींद्र शोभणे व डॉ. अरुणा देशमुख यांची श्रद्धांजलीपर भाषणे झाली.

✦ दि. २० जून २००२ - नागपूर विद्यापीठाच्या पदव्युत्तर इंग्रजी विभागाचे प्रमुख आणि थोर विचारवंत , समीक्षक डॉ. जयंत परांजपे यांना विदर्भ साहित्य संघातर्फे श्रद्धांजली अर्पण करण्यात आली. प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांच्या अध्यक्षतेखाली झालेल्या या सभेत डॉ.भा.ल.भोळे, डॉ. विश्वास कानडे, डॉ.आशा सावदेकर यांची श्रद्धांजलीपर भाषणे झाली.

अनुक्रमणिका

✦ दि.२७ जून २००२ - विदर्भ साहित्य संघ आणि ज्ञानेश प्रकाशन, नागपूर यांच्या संयुक्त विद्यमाने सौ. मनीषा साधू लिखित 'पुन्हा एका सायंकाळी ' या कादंबरीचा प्रकाशन समारंभ डॉ. आशा सावदेकर यांच्या हस्ते झाला. कार्यक्रमाचे अध्यक्षस्थानी प्रा.वामन तेलंग होते. या प्रसंगी प्रस्तुत पुस्तकावर श्री. वि.ल.उपाध्ये, प्रा.ज्ञानेश वाकुडकर, डॉ. आशा सावदेकर आणि ज्ञानेश प्रकाशनचे श्री काळे यांनी आपले विचार व्यक्त केले.

✦ दि. ३० जून २००२ - विदर्भ साहित्य संघातर्फे डॉ. लीला धर्मपुरी लिखित 'ललिता पंचमी 'या कथासंग्रहाचा प्रकाशन समारंभ प्रा.डॉ.राम शेवाळकर यांच्या हस्ते प्रा. सुरेश द्वादशीवार यांच्या अध्यक्षतेखाली झाला. या प्रसंगी डॉ.श्रीकांत चोरघडे, डॉ.शैलजा भैद, व सौ. सुनीता फुलारी यांची भाषणे झाली.

✦✦✦

शाखावृत्त

दि. २३ एप्रिल २००२ - रोजी विदर्भ साहित्य संघाच्या लाखनी शाखेच्या वतीने "वासंतिक कवी संमेलन" लाखनी येथील विवेकानंद सभागृहात आयोजित करण्यात आले. यात मान्यवर कवींनी भाग घेतला. तसेच हा कार्यक्रम यशस्वी करण्यासाठी सौ. ता.ह.भुरे(अध्यक्ष), द.इ.बगमारे, श्री. द.सा.बोरकर, श्री. दा.आ.वंजारी यांच्या सोबतच लाखनी शाखा सदस्यांनी आपले योगदान दिले.

✦✦✦

अनुक्रमणिका

(छापील मजकुर)

पुस्त-प्रेष

प्रति,

प्रेषक -

संपादक,

'युगवाणी' विदर्भ साहित्य संघ,

सांस्कृतिक संकुल, झाशी राणी चौक ,

सीताबर्डी, नागपूर - १२

दूरध्वनी (०७१२) ५२३९२९